

Unit-1 Global Governance: Concept, Dimensions, and Key Actors

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीको भूमण्डलीकृत (Globalized) विश्वमा कुनै पनि देश पूर्ण रूपमा एक्लो वा आत्मनिर्भर रहन सक्दैन। आजका मुख्य चुनौतीहरू जस्तै जलवायु परिवर्तन, अन्तर्राष्ट्रिय आतङ्कवाद, आर्थिक मन्दी, महामारी, र शरणार्थी समस्या कुनै एउटा देशको भौगोलिक सिमानाभित्र मात्र सीमित छैनन्। यस्ता साझा र बहुआयामिक समस्याहरूलाई कुनै एउटा सार्वभौम राष्ट्रले एकलै समाधान गर्न असम्भव प्रायः छ।

यसै सन्दर्भमा विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को अवधारणाको विकास भएको हो। सरल शब्दमा भन्नुपर्दा, कुनै औपचारिक वा केन्द्रीय "विश्व सरकार" (World Government) बिना नै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यवस्था कायम गर्ने, नियम तथा नीतिहरू बनाउने, र सामूहिक समस्याहरूको समाधान खोज्ने बहुस्तरीय प्रक्रियालाई नै विश्वव्यापी शासन भनिन्छ।

१. विश्वव्यापी शासनको गहन अवधारणा (Elaborated Concept of Global Governance)

विश्वव्यापी शासन राष्ट्रिय शासन (National Governance) भन्दा सिद्धान्त र संरचना दुवै आधारमा भिन्न हुन्छ।

- **अनौपचारिक र बहुस्तरीय प्रकृति:** राष्ट्रिय स्तरमा सरकारसँग कानून बनाउने, कर उठाउने र कानून पालना नगर्नेलाई सजाय दिने केन्द्रीय शक्ति (Sovereignty) हुन्छ। तर, विश्वव्यापी स्तरमा त्यस्तो कुनै केन्द्रीय सार्वभौम निकाय हुँदैन। यो मूलतः सहमति, संवाद, र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आधारित हुन्छ।
- **जेम्स रोसेनो (James Rosenau) को दृष्टिकोण:** प्रसिद्ध राजनीतिक वैज्ञानिक जेम्स रोसेनोका अनुसार, "गभर्नमेन्ट (Government) मा औपचारिक अधिकार र शक्ति हुन्छ, तर गभर्नेन्स (Governance) मा औपचारिक अधिकारका साथै अनौपचारिक संयन्त्रहरू पनि हुन्छन् जसले मानिसहरू र राज्यहरूको व्यवहारलाई नियन्त्रित र निर्देशित गर्छन्।"
- **बहुआयामिक दायरा:** विश्वव्यापी शासन केवल राजनीति वा सुरक्षामा मात्र सीमित छैन। यसका प्रमुख आयामहरू निम्न हुन्:
 १. **राजनीतिक तथा सुरक्षा आयाम:** युद्ध रोक्नु, निशस्त्रीकरण (Disarmament), र अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति कायम गर्नु।
 २. **आर्थिक आयाम:** अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विदेशी लगानी, र वित्तीय स्थायित्वको नियमन।
 ३. **सामाजिक तथा मानवीय आयाम:** मानव अधिकारको रक्षा, गरिबी निवारण, र स्वास्थ्य तथा शिक्षाको पहुँच।
 ४. **पर्यावरणीय आयाम:** भूमण्डलीय तापक्रम वृद्धि (Global Warming) नियन्त्रण र जैविक विविधताको संरक्षण।

२. विश्वव्यापी शासनका प्रमुख पात्रहरू (Key Actors in Global Governance)

आधुनिक विश्वव्यापी शासन व्यवस्थामा राज्यहरू मुख्य आधार भए तापनि वर्तमान समयमा गैर-राज्य पात्रहरू (Non-State Actors) को भूमिका पनि उत्तिकै निर्णायक बनेको छ। यी पात्रहरूलाई मूलतः पाँच भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छः

क) सार्वभौम राज्यहरू (Sovereign States)

अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीमा राज्यहरू अझै पनि सभन्दा शक्तिशाली र प्राथमिक पात्र हुन्।

- **निर्णायक भूमिका:** अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने, कानूनहरूलाई आफ्नो देशमा लागू गर्ने, र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई बजेट उपलब्ध गराउने काम राज्यहरूले नै गर्छन्।
- **शक्ति सन्तुलन:** संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) जस्ता ठूला संस्थाहरू पनि राज्यहरूकै सहमतिमा चल्छन्। विशेष गरी सुरक्षा परिषद्का ५ स्थायी सदस्य राष्ट्रहरू (P5) जस्ता शक्तिशाली राज्यहरूले विश्व नीति निर्धारणमा ठूलो प्रभाव पार्छन्।

ख) अन्तरसरकारी संस्थाहरू (Intergovernmental Organizations - IGOs)

दुई वा सोभन्दा बढी राज्यहरू मिलेर सन्धिमार्फत स्थापना गरेका संस्थाहरूलाई IGOs भनिन्छ। यिनीहरूले विश्वव्यापी नियम निर्माण र कार्यान्वयनमा समन्वय गर्छन्:

- **ग्लोबल संस्थाहरू:**
 - संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN): शान्ति, सुरक्षा र मानव अधिकारका लागि।
 - विश्व बैंक र IMF: वित्तीय सहायता र आर्थिक नीति निर्माणका लागि।
 - विश्व व्यापार सङ्घ (WTO): अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका नियमहरू तय गर्न।
 - विश्व स्वास्थ्य सङ्घ (WHO): जनस्वास्थ्य र महामारी नियन्त्रणका लागि।
- **क्षेत्रीय संगठनहरू:** SAARC, ASEAN, European Union (EU), र African Union (AU) जसले आफ्नो क्षेत्रभित्र आर्थिक र राजनीतिक सहकार्य बढाउँछन्।

ग) गैर-सरकारी संस्थाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरू (NGOs / INGOs)

यी संस्थाहरू नाफारहित हुन्छन् र नागरिक स्तरमा काम गर्छन्।

- **जवाफदेहिता र दबाब समूह:** यिनीहरूले सरकार र IGOs का नीतिहरूको अनुगमन गर्छन् र तिनीहरूलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउँछन्।
- **प्रमुख क्षेत्रहरू:**
 - मानव अधिकार: Amnesty International, Human Rights Watch.
 - वातावरण: Greenpeace, WWF.
 - मानवीय सहायता: Médecins Sans Frontières (Doctors Without Borders), Red Cross.

घ) बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू (Multinational Corporations - MNCs / TNCs)

आर्थिक विश्वव्यापीकरणको विकाससँगै ठूला निजी कम्पनीहरूको प्रभाव तीव्र रूपमा बढेको छ।

- **आर्थिक प्रभाव:** Apple, Google, Amazon, Microsoft, वा Shell जस्ता कम्पनीहरूको बजेट र आर्थिक क्षमता धेरै साना र मध्यम विकासशील देशहरूको कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) भन्दा पनि बढी छ।
- **नीतिगत प्रभाव:** यिनीहरूले रोजगारी, प्रविधि हस्तान्तरण, र लगानीमार्फत अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र श्रम नीतिहरूलाई प्रभाव पार्छन्।

ङ) नागरिक समाज, मिडिया र ज्ञान समुदाय (Civil Society, Media & Epistemic Communities)

- **ज्ञान समुदाय (Epistemic Communities):** वैज्ञानिक, अनुसन्धानकर्ता र विज्ञहरूको सञ्जाल हो। जस्तै: IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) ले दिने वैज्ञानिक प्रतिवेदनका आधारमा नै विश्वव्यापी जलवायु सम्झौताहरू (उदा. पेरिस सम्झौता) हुन्छन्।
- **मिडिया र सामाजिक सञ्जाल:** विश्वव्यापी जनमत सिर्जना गर्न र संकटको समयमा विश्वको ध्यान आकर्षित गर्न मिडियाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

विश्वव्यापी शासनका मुख्य चुनौतीहरू (Challenges in Global Governance)

यद्यपि विश्वव्यापी शासनको आवश्यकता बढ्दो छ, यसका सामु अनेकौं जटिलताहरू छन्:

- **संसदीय वा लोकतान्त्रिक वैधताको कमी (Democratic Deficit):** IMF, World Bank, वा UN Security Council जस्ता संस्थाहरूमा साना र विकासशील देशहरूको तुलनामा शक्तिशाली र धनी राष्ट्रहरूको वर्चस्व बढी छ।
- **कार्यान्वयन क्षमताको अभाव (Lack of Enforcement Mechanism):** अन्तर्राष्ट्रिय कानून वा फैसलाहरू पालना गराउने आफ्नै कुनै विश्वव्यापी प्रहरी वा सैन्य शक्ति छैन। राज्यहरूले चाहेमा सन्धिबाट पछि हट्न सक्छन्।
- **राष्ट्रिय सार्वभौमिकता भर्सेस विश्वव्यापी नियम (Sovereignty vs. Global Rules):** धेरैजसो देशहरू आफ्ना राष्ट्रिय हित (National Interests) लाई विश्वव्यापी हितभन्दा माथि राख्छन्।
- **पात्रहरू बीचको समन्वयको कमी:** अत्यधिक धेरै संस्थाहरू र पात्रहरू भएकाले कतिपय अवस्थामा कार्यहरू दोहोरिने (Duplication) वा आपसी बाझिने स्थिति सिर्जना हुन्छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

समग्रमा, ग्लोबल गभर्नेन्स २१ औं शताब्दीको अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थालाई सुचारु रूपमा चलाउने एउटा अनिवार्य संयन्त्र हो। यो कुनै एउटा स्थिर संस्था नभई समयानुसार परिवर्तन भइरहने एउटा गतिशील प्रक्रिया (Dynamic Process) हो।

विश्वव्यापी समस्याहरूको प्रभावकारी समाधानका लागि सार्वभौम राज्यहरूले मात्र नभई IGOs, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, र वैज्ञानिक समुदाय सबैले मिलेर काम गर्नुपर्छ। शक्ति राष्ट्रहरूको दबदबालाई कम गर्दै यो ढाँचालाई अझ बढी समावेशी, न्यायसंगत, पारदर्शी, र प्रभावकारी बनाउनु नै आजको मुख्य आवश्यकता हो।

विश्वव्यापी शासनका सिद्धान्तहरू: एक विस्तृत अध्ययन (Theories of Global Governance: An Overview)

परिचय (Introduction)

विश्वव्यापी शासन (Global Governance) कुनै एउटा औपचारिक "विश्व सरकार" बिना नै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यवस्था, शान्ति, सहकार्य र नियमन कायम गर्ने एक बहुस्तरीय प्रक्रिया हो। आजको भूमण्डलीकृत विश्वमा देखा परेका जटिल साझा समस्याहरू जस्तै जलवायु परिवर्तन, आर्थिक संकट, आतङ्कवाद र महामारीलाई बुझ्न र समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका विद्वानहरूले विभिन्न सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरू (Theoretical Perspectives) को विकास गरेका छन्।

ग्लोबल गभर्नेन्सलाई हेर्ने प्रमुख सिद्धान्तहरूमा यथार्थवादी सिद्धान्त (Realist Theory), उदारवादी सिद्धान्त (Liberal Theory), निर्माणवादी सिद्धान्त (Constructivist Theory), र मार्क्सवादी तथा नव-मार्क्सवादी सिद्धान्तहरू (Marxist and Neo-Marxist Theories) मुख्य मानिन्छन्। यी प्रत्येक सिद्धान्तले अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था, यसका पात्रहरू (Actors) र शासनका उद्देश्यहरूलाई फरक-फरक दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्दछन्।

१. यथार्थवादी सिद्धान्त (Realist Theory)

यथार्थवाद (Realism) अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सबैभन्दा पुराना र प्रभावशाली सिद्धान्तहरूमध्ये एक हो। थ्युसिडाइड्स (Thucydides), म्याकियाभेली (Machiavelli), थोमस हब्स (Thomas Hobbes), र आधुनिक समयका हान्स मोर्गेन्थाउ (Hans Morgenthau) तथा केनेथ वाल्ट्ज (Kenneth Waltz) यसका मुख्य विचारक हुन्।

• मुख्य मान्यता (Core Assumptions):

- **राज्य-केन्द्रित दृष्टिकोण (State-Centric):** यथार्थवादले सार्वभौम राज्यहरूलाई नै अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिको मुख्य र प्राथमिक पात्र मान्दछ।
- **अराजक व्यवस्था (Anarchy):** अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीमा राज्यहरू भन्दा माथि आदेश दिने वा नियम पालना गराउने कुनै केन्द्रीय सार्वभौम निकाय वा विश्व सरकार हुँदैन।
- **शक्ति र आत्म-रक्षा (Power and Survival):** राज्यहरूको मुख्य उद्देश्य आफ्नो अस्तित्व जोगाउनु (Survival) र राष्ट्रिय हित (National Interest) को रक्षाका लागि सैन्य तथा आर्थिक शक्ति बढाउनु हो।

• ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण:

यथार्थवादीहरू ग्लोबल गभर्नेन्स वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू (जस्तै: UN, WTO) को स्वतन्त्र भूमिकाप्रति संशयवादी (Skeptical) हुन्छन्। उनीहरूका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू शक्तिशाली राष्ट्रहरूको हातको खेल वा औजार मात्र हुन्। शक्तिशाली राज्यहरूले आफ्नै राष्ट्रिय स्वार्थ अनुकूल भएसम्म मात्र ग्लोबल गभर्नेन्सका नियमहरू पालना गर्छन्। यथार्थवादका अनुसार विश्वव्यापी व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले नभई शक्ति सन्तुलन (Balance of Power) ले कायम राख्छ।

२. उदारवादी सिद्धान्त (Liberal Theory)

उदारवाद (Liberalism) ले विश्व राजनीतिमा द्वन्द्वको सट्टा सहकार्य, शान्ति र समृद्धि सम्भव छ भन्ने सकारात्मक दृष्टिकोण राख्छ। इमानुएल कान्ट (Immanuel Kant), जोन लक (John Locke), र आधुनिक विचारकहरू रोबर्ट किओहेन (Robert Keohane) तथा जोसेफ नाई (Joseph Nye) यस सिद्धान्तका प्रमुख पक्षधर हुन्।

• मुख्य मान्यता (Core Assumptions):

- **अन्तरनिर्भरता (Interdependence):** व्यापार, प्रविधि र साझा समस्याहरूका कारण विश्वका देशहरू एक-अर्कामाथि निर्भर छन्।
- **बहु-पात्र ढाँचा (Multi-Actor Framework):** उदारवादले राज्यका अलावा अन्तरसरकारी संस्थाहरू (IGOs), गैर-सरकारी संस्थाहरू (NGOs), र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू (MNCs) लाई पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण पात्र मान्दछ।

- **प्रजातन्त्र र खुल्ला बजार:** प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था र स्वतन्त्र व्यापारले देशहरूबीच युद्धको सम्भावना घटाउँछ (Democratic Peace Theory) ।

- **ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण:**

उदारवादीहरूका अनुसार ग्लोबल गभर्नेन्स अत्यन्त आवश्यक र सम्भव छ। नव-उदारवादी संस्थागतवाद (Neoliberal Institutionalism) अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले देशहरूबीच सूचना आदान-प्रदान गर्ने, अविश्वास घटाउने, र सहकार्यका लागतहरू (Transaction Costs) कम गर्ने काम गर्छन्। नियममा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था (Rules-based International Order) मार्फत नै विश्वव्यापी साझा समस्याहरूको दिगो समाधान खोज्न सकिन्छ भन्ने यसको मुख्य ठहर छ।

३. निर्माणवादी सिद्धान्त (Constructivist Theory)

निर्माणवाद (Social Constructivism) १९८० को दशकको उत्तरार्ध र शीतयुद्धको अन्त्यपछि विकसित भएको एक महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त हो। अलेक्ज्याण्डर वेन्ट (Alexander Wendt), निकोलस अनुफ (Nicholas Onuf), र मार्था फिनिमोर (Martha Finnemore) यसका प्रमुख विचारक हुन्।

- **मुख्य मान्यता (Core Assumptions):**

- **सामाजिक निर्माण (Social Construction):** अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति केवल भौतिक वस्तु (सैन्य शक्ति वा पैसा) ले मात्र निर्धारण गर्दैन; यो सामाजिक रूपमा निर्मित विचार (Ideas), मूल्यमान्यता (Norms), संस्कृति र पहिचान (Identity) मा आधारित हुन्छ।
- **"अराजकता राज्यहरूले नै बनाएका हुन्" (Anarchy is what states make of it):** वेन्टका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय अराजकता कुनै स्थिर वा अपरिवर्तनीय तथ्य होइन, यो राज्यहरूले एक-अर्काप्रति राखे सोच र व्यवहारको उपज हो।

- **ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण:**

निर्माणवादीहरूका अनुसार ग्लोबल गभर्नेन्सका संस्थाहरूले केवल नियम बनाउने काम मात्र गर्दैनन्, उनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता (Global Norms) र राज्यहरूको पहिचान नै परिवर्तन गरिदिन्छन्। उदाहरणका लागि, मानव अधिकारको रक्षा, वातावरणीय संरक्षण, वा आणविक अप्रसार जस्ता अवधारणा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका रूपमा स्थापित भएका छन्। ग्लोबल गभर्नेन्स भनेको ज्ञान, संवाद र साझा समझदारीमार्फत विश्व राजनीतिलाई नयाँ आकार दिने प्रक्रिया हो।

४. मार्क्सवादी तथा नव-मार्क्सवादी सिद्धान्तहरू (Marxist and Neo-Marxist Theories)

कार्ल मार्क्स (Karl Marx) को विचारधारामा आधारित मार्क्सवादी र पछि विकसित नव-मार्क्सवादी सिद्धान्तहरूले अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थालाई वर्ग सङ्घर्ष, आर्थिक शोषण र असमानताको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्छन्।

- **कार्ल मार्क्स र परम्परागत मार्क्सवाद:**

मार्क्सवादका अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको मुख्य आधार सुरक्षा वा प्रजातन्त्र होइन, बल्कि पूँजीवादी उत्पादन प्रणाली (Capitalist System) हो। यसले विश्वलाई धनी पूँजीपति वर्ग (Bourgeoisie) र शोषित श्रमिक वर्ग (Proletariat) मा विभाजन गर्छ।

- **नव-मार्क्सवादी सिद्धान्तहरू (Neo-Marxist Theories):**

बीसौं शताब्दीमा मार्क्सवादलाई अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक अर्थशास्त्रमा जोडेर दुई प्रमुख नव-मार्क्सवादी सिद्धान्तहरू अगाडि आए:

- निर्भरता सिद्धान्त (Dependency Theory):** एन्ड्रियो गुन्डर फ्रयाङ्क (Andre Gunder Frank) लगायतका विचारकहरूका अनुसार विश्वका अल्पविकसित वा तेस्रो विश्वका देशहरू (Periphery) धनी तथा विकसित पूँजीवादी देशहरू (Core) माथि आर्थिक रूपमा अत्यधिक निर्भर छन्, जसले गर्दा गरिब देशहरूको स्रोत विकसित देशतर्फ प्रवाह भइरहन्छ।
- विश्व-प्रणाली सिद्धान्त (World-Systems Theory):** इम्यानुएल वालरस्टिन (Immanuel Wallerstein) ले सम्पूर्ण विश्वलाई तीन भागमा विभाजन गरे:
 - कोर (Core):** विकसित र औद्योगिक देशहरू (जस्तै: अमेरिका, युरोपेली राष्ट्रहरू)।
 - पेरिफेरी (Periphery):** काँचो पदार्थ र सस्तो श्रम आपूर्ति गर्ने गरिब देशहरू।
 - सेमी-पेरिफेरी (Semi-Periphery):** दुवैको मध्यस्थता गर्ने मध्यम विकसित देशहरू।

• ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण:

मार्क्सवादी र नव-मार्क्सवादीहरू ग्लोबल गभर्नेन्सलाई पूँजीवादी शोषण र साम्राज्यवादलाई निरन्तरता दिने वैधानिक औजार मान्दछन्। उनीहरूका अनुसार IMF, विश्व बैंक र WTO जस्ता ग्लोबल गभर्नेन्सका प्रमुख संस्थाहरूले धनी र शक्तिशाली देशहरूको पूँजीवादी स्वार्थ रक्षा गर्छन् र साना तथा गरिब देशहरूलाई गरिबी र निर्भरताको दुष्चक्रमा राखिरहन्छन्।

तुलनात्मक सारंश (Comparative Summary)

सिद्धान्त	मुख्य पात्र (Key Actors)	विश्व व्यवस्थाको स्वरूप	ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण
यथार्थवाद (Realism)	सार्वभौम राज्यहरू	अराजक र शक्ति प्रतिस्पर्धामा आधारित	संशयवादी; संस्थाहरू शक्तिशाली राज्यका औजार हुन्।
उदारवाद (Liberalism)	राज्य, IGOs, NGOs, MNCs	अन्तरनिर्भर र सहकार्यमा आधारित	अति आवश्यक; नियममा आधारित शान्ति र समृद्धि ल्याउँछ।
निर्माणवाद (Constructivism)	सामाजिक पात्रहरू, विचार, विज्ञहरू	विचार र मान्यताहरूद्वारा सामाजिक रूपमा निर्मित	मान्यता र पहिचान परिवर्तन गर्ने गतिशील प्रक्रिया।

सिद्धान्त	मुख्य पात्र (Key Actors)	विश्व व्यवस्थाको स्वरूप	ग्लोबल गभर्नेन्सप्रतिको दृष्टिकोण
मार्क्सवाद / नव-मार्क्सवाद	आर्थिक वर्गहरू, कोर र पेरिफेरी राज्यहरू	पूँजीवादी शोषण र असमानतामा आधारित	पूँजीवादी र साम्राज्यवादी स्वार्थ पूरा गर्ने औजार।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, ग्लोबल गभर्नेन्सलाई व्याख्या गर्ने कुनै एउटै मात्र परिपूर्ण सिद्धान्त छैन। यथार्थवादले शक्ति र राष्ट्रिय हितको कठोर वास्तविकता बुझ्न मद्दत गर्छ। उदारवादले सहकार्य, संस्थागत विकास र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको महत्त्वलाई उजागर गर्छ। निर्माणवादले मानवीय विचार, मान्यता र संस्कृतिको प्रभावलाई स्पष्ट पार्छ। भने मार्क्सवादी र नव-मार्क्सवादी दृष्टिकोणले विश्वव्यापी आर्थिक असमानता, वर्ग शोषण र संरचनात्मक अन्यायप्रति ध्यान आकर्षित गराउँछन्। समग्रमा, यी चारै सिद्धान्तहरूका आ-आफ्ना सबल र दुर्बल पक्षहरू छन्। आजको जटिल अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई वस्तुनिष्ठ रूपमा बुझ्नका लागि यी सबै सैद्धान्तिक दृष्टिकोणहरूको एकीकृत र तुलनात्मक अध्ययन गर्नु अपरिहार्य छ।

Unit 2: Foundations of Global Governance and the United Nations

परिचय (Introduction)

विश्वव्यापी शासन (Global Governance) आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको एउटा यस्तो संरचना हो जसले विश्वका साझा समस्याहरू समाधान गर्न र व्यवस्था कायम गर्न मद्दत गर्दछ। यो कुनै एकै दिनमा बनेको प्रणाली होइन, बल्कि शताब्दीयौँदेखिको राजनीतिक, आर्थिक र संस्थागत अभ्यासहरूको नतिजा हो। यस एकाइमा आधुनिक विश्व व्यवस्थाको आधार मानिने राज्य प्रणाली (State System), बीसौँ शताब्दीमा विकसित बहुपक्षीयता (Multilateralism), राष्ट्र सङ्घ (League of Nations) को स्थापना र असफलता, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations - UN) को गठन, यसका उद्देश्य, सिद्धान्त, प्रमुख अङ्गहरू तथा विश्वव्यापी शासनमा यसको भूमिकाको विस्तृत अध्ययन गरिन्छ।

१. राज्य प्रणाली र यसको विकास (The State System)

विश्वव्यापी शासनको ऐतिहासिक र कानूनी आधार आधुनिक राज्य प्रणाली हो।

- वेस्टफेलियाको सन्धि (Peace of Westphalia, 1648): आधुनिक राज्य प्रणालीको सुरुआत सन् १६४८ को वेस्टफेलियाको सन्धिबाट भएको मानिन्छ। यस सन्धिले सार्वभौमिकता (Sovereignty), भौगोलिक अखण्डता (Territorial Integrity), र गैर-हस्तक्षेप (Non-Intervention) को सिद्धान्त प्रतिपादन गर्यो।

- **राज्य प्रणालीको सीमा:** वेस्टफेलियन मोडलले राज्यहरूलाई आन्तरिक रूपमा सर्वोच्च र बाह्य रूपमा स्वतन्त्र बनायो। तर, आधुनिक भूमण्डलीकरणका कारण सीमापार हुने चुनौतीहरू (जस्तै: जलवायु परिवर्तन, आतङ्कवाद, आर्थिक संकट) समाधान गर्न यो परम्परागत राज्य प्रणाली मात्र अपर्याप्त साबित भयो, जसले अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको जग हाल्यो।

२. बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयता (Multilateralism in the Twentieth Century)

बीसौं शताब्दीमा प्रवेश गरेसँगै दुई वा सोभन्दा बढी राष्ट्रहरू मिलेर साझा समस्या समाधान गर्ने **बहुपक्षीयता (Multilateralism)** को अवधारणा बलियो भयो।

- **१९ औं शताब्दीका नवप्रवर्तनहरू:** सन् १८१५ को **कंग्रेस अफ भियना (Congress of Vienna)** र 'कन्सर्ट अफ युरोप' ले ठूला शक्तिहरूबीच शक्ति सन्तुलन र कूटनीतिक संवादको परम्परा बसाले। साथै, टेलिकम्युनिकेसन (ITU) र हुलाक (UPU) जस्ता प्राविधिक क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू गठन हुन थाले।
- **बहुपक्षीयताको प्रवर्धन:** बीसौं शताब्दीका दुई वटा विश्वयुद्धहरूले एकपक्षीय (Unilateral) वा द्विपक्षीय (Bilateral) कदमहरूले मात्र विश्वमा शान्ति कायम गर्न सक्दैनन् भन्ने सिद्ध गर्यो। यसैले नियममा आधारित बहुपक्षीय संस्थाहरूको विकासलाई तीव्रता दियो।

३. राष्ट्र सङ्घ र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको गठन (The League of Nations and Formation of the UN)

अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षाका लागि संस्थागत प्रयासको विकास दुई चरणमा भएको देखिन्छ:

क) राष्ट्र सङ्घ (League of Nations - 1919)

पहिलो विश्वयुद्ध (१९१४—१९१८) को विनाशपछि अमेरिकी राष्ट्रपति वुड्रो विल्सन (Woodrow Wilson) को १४ बिन्दु अवधारणाका आधारमा सन् १९१९ को भर्साइल्स सन्धि (Versailles Treaty) मार्फत राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो।

- **उद्देश्य:** भविष्यमा हुने युद्धहरू रोक्नु र सामूहिक सुरक्षा (Collective Security) कायम गर्नु।
- **असफलताका कारणहरू:** अमेरिकी सिनेटले अनुमोदन नगरेकाले अमेरिका यसको सदस्य बनेन। जापान, इटाली र जर्मनी जस्ता विस्तारवादी देशहरूलाई रोक्न नसक्नु र आफ्नै सैन्य शक्ति नहुनुका कारण दोस्रो विश्वयुद्ध (१९३९—१९४५) रोक्न राष्ट्र सङ्घ असफल भयो।

ख) संयुक्त राष्ट्र सङ्घको गठन (Formation of the UN - 1945)

दोस्रो विश्वयुद्धको भीषण विनाशपछि राष्ट्र सङ्घको असफलताबाट पाठ सिक्दै नयाँ र शक्तिशाली अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको आवश्यकता महसुस भयो।

- **सान फ्रान्सिस्को सम्मेलन:** २५ अप्रिल देखि २६ जुन १९४५ सम्म ५० देशका प्रतिनिधिहरूले सान फ्रान्सिस्कोमा UN Charter तयार पारे।
- **स्थापना:** २४ अक्टोबर १९४५ (24 October 1945) का दिन औपचारिक रूपमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो।

४. संयुक्त राष्ट्र सङ्घ: उद्देश्य र सिद्धान्तहरू (Purposes and Principles of the UN)

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र (UN Charter) को धारा १ र २ मा यसका उद्देश्य र सिद्धान्तहरू उल्लेख गरिएका छन्:

क) प्रमुख उद्देश्यहरू (Purposes - Article 1):

1. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु।
2. राष्ट्रहरूबीच समानता र आत्मनिर्णयको अधिकारका आधारमा मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकास गर्नु।
3. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवीय समस्याहरू समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य बढाउनु।
4. यी साझा लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि राष्ट्रहरूका कार्यहरूमा सामञ्जस्यता ल्याउने केन्द्रको रूपमा काम गर्नु।

ख) प्रमुख सिद्धान्तहरू (Principles - Article 2):

1. सबै सदस्य राष्ट्रहरूको सार्वभौम समानता (Sovereign Equality) को सिद्धान्त।
2. बडापत्र अनुसारका दायित्वहरू इमानदारीपूर्वक पालना गर्ने।
3. अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरू शान्तिपूर्ण उपायबाट समाधान गर्ने।
4. अन्य राज्यको क्षेत्रगत अखण्डता वा राजनीतिक स्वतन्त्रता विरुद्ध बल प्रयोग वा धम्की नदिने।
5. कुनै पनि राज्यको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप नगर्ने (Non-intervention in internal affairs)।

५. संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रमुख अङ्गहरू (Major Organs of the UN)

UN बडापत्रको धारा ७ अनुसार यसका ६ वटा प्रमुख अङ्गहरू रहेका छन्:

1. **महासभा (General Assembly):** यो UN को मुख्य विचारविमर्श गर्ने अङ्ग हो जहाँ सबै १९३ सदस्य राष्ट्रहरूलाई समान प्रतिनिधित्व (एक देश, एक मत) प्राप्त हुन्छ।
2. **सुरक्षा परिषद् (Security Council):** अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्ने मुख्य जिम्मेवारी यसको हो। यसमा ५ स्थायी सदस्य (P5: अमेरिका, रुस, चीन, बेलायत, फ्रान्स - जसलाई भिटो पावर प्राप्त छ) र १० अस्थायी सदस्य गरी १५ सदस्य हुन्छन्।
3. **आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् (ECOSOC):** विश्वव्यापी आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय र विकासका मुद्दाहरूमा सहकार्य गर्ने अङ्ग।
4. **न्यास परिषद् (Trusteeship Council):** स्वायत्त नभएका क्षेत्रहरूलाई स्वतन्त्रता दिलाउन गठित। (सन् १९९४ मा पलाउ स्वतन्त्र भएपछि यसको कार्य हाल स्थगित छ)।
5. **अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय (International Court of Justice - ICJ):** हेग (नेदरल्याण्ड्स) मा स्थित UN को प्रमुख न्यायिक अङ्ग, जसले राज्यहरूबीचका कानूनी विवादहरू निरूपण गर्छ।
6. **सचिवालय (Secretariat):** UN को प्रशासनिक अङ्ग, जसको नेतृत्व महासचिव (Secretary-General) ले गर्छन्।

६. विश्वव्यापी शासनमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको भूमिका (Role of the UN in Global Governance)

UN केवल एक संस्था मात्र नभई विश्वव्यापी शासनको केन्द्रीय स्तम्भ हो। यसका मुख्य भूमिकाहरू निम्न अनुसार छन्:

- **शान्ति र सुरक्षा (Peace and Security):** शान्ति स्थापना कार्य (Peacekeeping Operations) मार्फत द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रमा शान्ति कायम गर्ने।
- **मानव अधिकारको संरक्षण (Human Rights):** १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) मार्फत विश्वभर मानव अधिकारको मापदण्ड तय गर्ने।
- **दिगो विकास (Sustainable Development):** गरिबी निवारण र वातावरण संरक्षणका लागि दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs 2015-2030) सञ्चालन गर्ने।
- **अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको निर्माण:** समुन्द्री कानून (UNCLOS), जलवायु परिवर्तन सम्झौता (Paris Agreement) जस्ता सन्धिहरूमार्फत विश्वव्यापी नियमहरू स्थापित गर्ने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, वेस्टफेलियन राज्य प्रणालीबाट सुरु भएको विश्वव्यापी शासनको यात्रा राष्ट्र सङ्घ हुँदै संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापनासम्म आइपुगेको हो। UN ले विगत आठ दशकमा तेस्रो विश्वयुद्ध हुन नदिई अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यलाई मजबुत बनाएको छ। यद्यपि, सुरक्षा परिषद्को भिटो पावरको दुरुपयोग, आर्थिक स्रोतको कमी र शक्ति राष्ट्रहरूको स्वार्थ जस्ता चुनौतीहरू UN का सामु विद्यमान छन्। २१ औं शताब्दीका उदीयमान चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा संरचनात्मक सुधार (UN Reform) गरी यसलाई अझ समावेशी र प्रभावकारी बनाउनु आजको आवश्यकता हो।

राज्य प्रणाली: अवधारणा, ऐतिहासिक विकास र आधुनिक चुनौतीहरू

(The State System: Concept, Historical Evolution, and Modern Challenges)

परिचय (Introduction)

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को अध्ययनमा **राज्य प्रणाली (State System)** सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र केन्द्रीय अवधारणा हो। राज्य प्रणाली भन्नाले विश्व राजनीतिको यस्तो संरचनालाई बुझाउँछ जहाँ विश्वको सम्पूर्ण भूगोल निश्चित सिमाना भएका, सार्वभौम (Sovereign) र स्वायत्त राज्यहरूमा विभाजित हुन्छ। यस्ता राज्यहरूले आफ्नो भूभाग र जनतामाथि पूर्ण अधिकार राख्छन् र बाह्य रूपमा कुनै पनि अन्य शक्तिको नियन्त्रणबाट मुक्त हुन्छन्।

राज्य प्रणाली केवल एक राजनीतिक ढाँचा मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय कानून, कूटनीति, युद्ध, शान्ति र सहकार्यको मुख्य आधार हो। विश्वमा आज विद्यमान संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) देखि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताहरूसम्म सबै यही राज्य प्रणालीको जगमा अडिएका छन्।

१. राज्य प्रणालीको ऐतिहासिक विकास (Historical Evolution)

आज हामीले देखे आधुनिक राज्य प्रणालीको विकास एकै दिनमा भएको होइन। यो ऐतिहासिक घटनाक्रम र विचारहरूको दीर्घकालीन परिणति हो:

क) प्राचीन र मध्यकालीन युग (Pre-Modern Period)

प्राचीन कालमा आधुनिक जस्तो स्पष्ट सिमाना भएको राज्य प्रणाली थिएन। ग्रीसका साना नगर-राज्यहरू (City-States), रोमन साम्राज्य, वा एसियाका विभिन्न विशाल साम्राज्यहरू (जस्तै: मौर्य वा मङ्गोल साम्राज्य) विद्यमान थिए। मध्यकालीन युरोपमा शक्ति सामन्तहरू (Feudal Lords), राजा र इसाई धर्मगुरु (Pope) बीच बाँडिएको थियो, जसले गर्दा स्पष्ट सार्वभौमिकताको अभाव थियो।

ख) वेस्टफेलियाको सन्धि (Peace of Westphalia, 1648)

आधुनिक राज्य प्रणालीको औपचारिक सुरुवात सन् १६४८ को वेस्टफेलियाको सन्धि (Peace of Westphalia) बाट भएको मानिन्छ। युरोपमा ३० वर्षसम्म चलेको धार्मिक युद्ध (Thirty Years' War) समाप्त पार्न गरिएको यस सन्धिले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्यायो। यसले तीन मुख्य सिद्धान्तहरू स्थापित गर्यो:

- **सार्वभौमिकता (Sovereignty):** प्रत्येक राज्यलाई आफ्नो भूभागभित्र शासन गर्ने सर्वोच्च अधिकार छ।
- **भौगोलिक अखण्डता (Territorial Integrity):** राज्यहरूको सिमानाको सम्मान गरिनुपर्छ।
- **गैर-हस्तक्षेप (Non-Intervention):** कुनै पनि राज्यले अर्को राज्यको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप गर्न पाउने छैन।

यसै प्रणालीलाई राजनीतिशास्त्रमा वेस्टफेलियन राज्य प्रणाली (Westphalian State System) भनिन्छ।

ग) उपनिवेशवादको अन्त्य र राज्य प्रणालीको विश्वव्यापीकरण (Decolonization)

१९ औं र २० औं शताब्दीमा युरोपेली शक्तिहरूले एसिया, अफ्रिका र अमेरिकामा उपनिवेशहरू बनाए। तर, दोस्रो विश्वयुद्धपछि चलेको वि-उपनिवेशीकरण (Decolonization) को लहरले एसिया र अफ्रिकाका दर्जनौं राष्ट्रहरूलाई स्वतन्त्र बनायो। यसले वेस्टफेलियन राज्य प्रणालीलाई युरोपबाट फैलाएर सम्पूर्ण विश्वव्यापी बनायो।

२. राज्य प्रणालीका प्रमुख तत्वहरू (Key Features of the State System)

राजनीतिक वैज्ञानिक मोन्टेभिडियो महासन्धि (Montevideo Convention, 1933) का अनुसार एउटा पूर्ण राज्य प्रणाली सञ्चालन हुनका लागि निम्न प्रमुख तत्वहरू आवश्यक पर्दछन्:

1. **स्थायी जनसंख्या (Permanent Population):** राज्य सञ्चालनका लागि निश्चित मानव समुदाय।
2. **निश्चित भूगोल (Defined Territory):** स्पष्ट र मान्यता प्राप्त भौगोलिक सिमाना।
3. **सरकार (Government):** आन्तरिक व्यवस्था कायम राख्न र कानून कार्यान्वयन गर्न सक्ने प्रभावकारी शासन संयन्त्र।
4. **सार्वभौमिकता (Sovereignty):** आन्तरिक रूपमा सर्वोच्च शक्ति र बाह्य रूपमा अन्य राज्यहरूसँग सम्बन्ध राख्ने स्वतन्त्र क्षमता।

5. **अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता (International Recognition):** अन्य राज्यहरूले त्यस राज्यको अस्तित्वलाई औपचारिक रूपमा स्वीकार गर्नु।

३. आधुनिक भूमण्डलीकरण र राज्य प्रणालीका चुनौतीहरू (Modern Challenges)

२१ औं शताब्दीमा आइपुग्दा भूमण्डलीकरण (Globalization) र तीव्र प्रविधिका कारण परम्परागत राज्य प्रणाली सामु ठूला चुनौतीहरू थपिएका छन्:

- **गैर-राज्य पात्रहरूको उदय (Rise of Non-State Actors):** बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू (MNCs), अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरू (INGOs), र आतङ्ककारी सञ्जालहरूले राज्यको एकाधिकारलाई चुनौती दिइरहेका छन्।
- **सिमानापार चुनौतीहरू (Transnational Issues):** जलवायु परिवर्तन, विश्वव्यापी महामारी, साइबर अपराध, र शरणार्थी समस्या जस्ता विषयहरू कुनै एउटा राज्यको सिमानाभित्र मात्र सीमित छैनन्। यस्ता समस्या समाधान गर्न राज्यहरूले आफ्नो सार्वभौमिकताको केही हिस्सा साझा संस्थाहरूलाई सुम्पनुपर्ने बाध्यता छ।
- **अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको प्रभाव:** संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, विश्व बैंक, र युरोपेली युनियन (EU) जस्ता संस्थाहरूका नियमहरू पालना गर्दा राज्यको निरपेक्ष सार्वभौमिकता (Absolute Sovereignty) कमजोर बनेको छ।
- **मानवीय हस्तक्षेप (Humanitarian Intervention):** 'संरक्षणको जिम्मेवारी' (Responsibility to Protect - R2P) को सिद्धान्त अनुसार कुनै राज्यले आफ्नै जनतामाथि अत्याचार गरेमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले हस्तक्षेप गर्न पाउने अवधारणाले परम्परागत गैर-हस्तक्षेपको नियमलाई खुकुलो बनाएको छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, राज्य प्रणाली विगत पौने चार सय वर्षदेखि अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिको मुख्य मेरुदण्डको रूपमा रहँदै आएको छ। वेस्टफेलियाको सन्धिबाट सुरु भएको यो प्रणालीले विश्वलाई एउटा निश्चित संरचना र नियममा बाँध्न मद्दत गरेको छ।

यद्यपि, आधुनिक भूमण्डलीकरण र साझा विश्वव्यापी चुनौतीहरूका कारण राज्यको परम्परागत सार्वभौमिकताको दायरा केही खुम्चिएको छ। तर पनि, अन्तर्राष्ट्रिय कानून निर्माण गर्न, नागरिकको रक्षा गर्न र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) का निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्न राज्यहरू नै आज पनि सबैभन्दा शक्तिशाली र अपरिहार्य पात्र हुन्। राज्य प्रणाली पूर्ण रूपमा विस्थापित भएको छैन, बल्कि यो नयाँ विश्वव्यापी परिवेश अनुसार अनुकूलित (Adapt) हुँदै गइरहेको छ।

बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयता: अवधारणा, विकास र प्रभाव

(Multilateralism in the Twentieth Century: Concept, Evolution, and Impact)

परिचय (Introduction)

बहुपक्षीयता (Multilateralism) अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को एउटा यस्तो आधारभूत सिद्धान्त हो, जस अन्तर्गत तीन वा सोभन्दा बढी राष्ट्रहरूले साझा नियम, सिद्धान्त र संस्थाहरूको दायराभित्र रहेर सामूहिक समस्याहरूको समाधान र सहकार्य गर्दछन्। परम्परागत रूपमा देशहरूबीच हुने द्विपक्षीय (Bilateral) वा एकपक्षीय (Unilateral) सम्बन्धको सट्टा बहुपक्षीयताले सबै राष्ट्रहरूलाई एउटै मञ्चमा ल्याएर संवाद र सहमति मार्फत निर्णय लिने वातावरण सिर्जना गर्छ।

बीसौं शताब्दी बहुपक्षीयताको इतिहासमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र क्रान्तिकारी अवधि मानिन्छ। दुई-दुई वटा विनाशकारी विश्वयुद्ध, महामन्दी (Great Depression), र शीतयुद्ध (Cold War) जस्ता सङ्कटहरूले झेलिएको यो शताब्दीमा नै आधुनिक बहुपक्षीय प्रणाली र संस्थाहरूको जन्म तथा विकास भयो।

१. बीसौं शताब्दी अघिको पृष्ठभूमि (Pre-Twentieth Century Background)

बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयताको संस्थागत विकास हुनुअघि १९ औं शताब्दीमा यसका केही प्रारम्भिक अभ्यासहरू भएका थिए:

- **कन्सर्ट अफ युरोप (Congress of Vienna, 1815):** नेपोलियनको हारपछि युरोपका ठूला शक्ति राष्ट्रहरूले शक्ति सन्तुलन कायम राख्न र युद्ध रोक्न नियमित बैठक बस्ने परम्परा बसाले।
- **प्राविधिक र व्यावसायिक सङ्घहरू:** १९ औं शताब्दीको उत्तरार्धमा टेलिकम्युनिकेसन (International Telegraph Union - 1865) र हुलाक सेवा (Universal Postal Union - 1874) जस्ता प्राविधिक विषयहरूमा सहकार्य गर्न पहिलो पटक विश्वव्यापी बहुपक्षीय निकायहरू गठन भए।

२. बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयताको विकासका प्रमुख चरणहरू (Key Phases of Evolution)

बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयताको विकासलाई तीन मुख्य चरणमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ:

क) पहिलो चरण: राष्ट्र सङ्घ र सामूहिक सुरक्षाको प्रयास (१९१९–१९३९)

पहिलो विश्वयुद्ध (१९१४–१९१८) को अभूतपूर्व विनाशपछि राष्ट्रहरूलाई के महसुस भयो भने गुप्त कूटनीति र एकपक्षीय कदमले मात्र युद्ध रोक्न सकिँदैन।

- **राष्ट्र सङ्घ (League of Nations):** सन् १९१९ मा भर्साइल्स सन्धिमार्फत राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो। यो राजनीतिक र सुरक्षा मामिलामा विश्वकै पहिलो स्थायी बहुपक्षीय संस्था थियो।
- **सामूहिक सुरक्षा (Collective Security):** राष्ट्र सङ्घले "एक राज्यमाथिको आक्रमण सबैमाथिको आक्रमण मानिनेछ" भन्ने सिद्धान्तमा आधारित भएर विश्व शान्ति कायम गर्ने प्रयास गर्यो।
- **सीमा:** अमेरिका यसको सदस्य नबन्नु, आफ्नै सैन्य शक्ति नहुनु र इटाली, जापान तथा जर्मनीको आक्रामक नीतिलाई रोक्न नसक्दा यो प्रयोग दोस्रो विश्वयुद्ध रोक्न असफल भयो।

ख) दोस्रो चरण: संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र आधुनिक बहुपक्षीय ढाँचा (१९४५–१९९०)

दोस्रो विश्वयुद्धको अन्त्यसँगै बहुपक्षीयताले नयाँ र परिपक्व रूप लियो।

- **संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) को स्थापना (1945):** २४ अक्टोबर १९४५ मा ५० भन्दा बढी देशहरू मिलेर UN को स्थापना गरे। यसले शान्ति, सुरक्षा, मानव अधिकार र विकासलाई आफ्नो मुख्य स्तम्भ बनायो।

- **ब्रेटन वुड्स प्रणाली (Bretton Woods System - 1944):** आर्थिक र वित्तीय क्षेत्रमा बहुपक्षीयता ल्याउन विश्व बैंक (World Bank) र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) को स्थापना गरियो। पछि व्यापार नियमनका लागि GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) गठन भयो, जुन पछि गएर विश्व व्यापार सङ्घ (WTO) मा परिणत भयो।
- **वि-उपनिवेशीकरण (Decolonization):** एसिया र अफ्रिकाका दर्जनौँ राष्ट्रहरू स्वतन्त्र भएर UN मा आबद्ध भएपछि बहुपक्षीयता केवल युरोप वा अमेरिकामा मात्र सीमित नरही वास्तविक अर्थमा "विश्वव्यापी" बन्यो।
- **शीतयुद्धको प्रभाव:** अमेरिका र सोभियत सङ्घबीचको वैचारिक द्वन्द्व (Cold War) ले सुरक्षा परिषद् जस्ता निकायमा भिटो पावरको अत्यधिक प्रयोग भई केही हदसम्म बहुपक्षीयता प्रभावित भए तापनि मानवीय र आर्थिक क्षेत्रमा यसको विस्तार जारी रह्यो।

ग) तेस्रो चरण: शीतयुद्ध उत्तर युग र भूमण्डलीकृत बहुपक्षीयता (१९९० को दशक)

सोभियत सङ्घको विघटन (१९९१) पछि बहुपक्षीयताले नयाँ उचाइ लियो।

- **उदारवादी बहुपक्षीयताको विस्तार:** लोकतन्त्र, खुल्ला बजार र मानव अधिकारका मुद्दाहरू विश्वभर फैलिए। सन् १९९५ मा विश्व व्यापार सङ्घ (WTO) को स्थापनाले व्यापारिक बहुपक्षीयतालाई थप बलियो बनायो।
- **गैर-राज्य पात्रहरूको समावेश:** बहुपक्षीय प्रक्रियाहरूमा केवल राज्यहरू मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरू (INGOs), नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको सहभागिता बढ्न थाल्यो।
- **मानवीय र पर्यावरणीय सहकार्य:** सन् १९९२ को रियो पृथ्वी सम्मेलन (Rio Earth Summit) ले जलवायु परिवर्तन र जैविक विविधता जस्ता पर्यावरणीय मुद्दाहरूलाई बहुपक्षीय कार्यसूचीको केन्द्रमा ल्यायो।

३. बीसौँ शताब्दीको बहुपक्षीयताका मुख्य विशेषताहरू (Key Characteristics)

1. **संस्थागत स्थायित्व:** अस्थायी सम्मेलनहरूबाट अघि बढेर स्थायी सचिवालय, नियम र संरचना भएका संस्थाहरू (UN, IMF, WHO) को निर्माण भयो।
2. **सार्वभौम समानता र भिटोको सन्तुलन:** महासभामा "एक देश, एक मत" को सिद्धान्त लागू गरियो भने ठूला शक्तिहरूलाई सन्तुलनमा राख्न सुरक्षा परिषद्मा भिटो अधिकार दिइयो।
3. **विषयगत दायराको विस्तार:** बहुपक्षीयता केवल युद्ध र शान्तिमा मात्र सीमित नरही स्वास्थ्य (WHO), शिक्षा/संस्कृति (UNESCO), श्रम (ILO), र वातावरणका क्षेत्रसम्म विस्तार भयो।

४. बीसौँ शताब्दीमा बहुपक्षीयताका चुनौती र आलोचनाहरू (Challenges)

- **शक्ति राष्ट्रहरूको दबदबा:** UN Security Council, IMF र World Bank जस्ता संस्थाहरूमा अमेरिका र अन्य पश्चिमी शक्तिहरूको अत्यधिक वर्चस्व रह्यो, जसले गर्दा विकासशील देशहरूले उपेक्षित महसुस गरे।
- **कार्यान्वयन क्षमताको कमी:** राष्ट्रिय स्वार्थ अगाडि आउँदा अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरू पालना गराउन बहुपक्षीय संस्थाहरू प्रायः कमजोर देखिए।

- **अत्यधिक नोकरशाही (Bureaucracy):** UN र यसका नियोगहरूमा निर्णय प्रक्रिया ढिलो र खर्चिलो भएको आलोचना भयो।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, बीसौं शताब्दीमा बहुपक्षीयता को विकास मानव सभ्यताको एउटा ठूलो उपलब्धि हो। दुई वटा विश्वयुद्धको भयानक विनाशबाट पाठ सिक्दै विश्व समुदायले निर्माण गरेको यो प्रणालीले तेस्रो विश्वयुद्ध हुनबाट रोक्न, महामारी नियन्त्रण गर्यो, र विश्व व्यापार तथा विकासलाई एकीकृत बनायो।

यद्यपि यसमा शक्ति सन्तुलन र लोकतान्त्रिक वैधताका केही त्रुटिहरू थिए, तैपनि बीसौं शताब्दीले खडा गरेको बहुपक्षीय ढाँचा नै आज २१ औं शताब्दीको विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को मुख्य मेरुदण्डको रूपमा कायम छ।

राष्ट्र सङ्घ (League of Nations) र संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) को गठन: एक विस्तृत अध्ययन

परिचय (Introduction)

विश्व इतिहासमा बीसौं शताब्दी राजनीतिक, सामाजिक र सैन्य रूपान्तरणको एउटा अत्यन्तै जटिल र विनाशकारी मोड थियो। यसै शताब्दीमा मानव सभ्यताले दुई-दुई वटा विश्वयुद्धको त्रासदी भोग्नु पर्यो। पहिलो विश्वयुद्ध (१९१४—१९१८) र दोस्रो विश्वयुद्ध (१९३९—१९४५) ले पुन्याएको अभूतपूर्व जनधनको क्षति, सामाजिक विखण्डन र मानवीय सङ्कटपछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई के महसुस भयो भने 'विश्वमा स्थायी शान्ति, सुरक्षा र सहकार्य कायम गर्न एक प्रभावकारी, नियममा आधारित बहुपक्षीय संस्था (Multilateral Organization) अपरिहार्य छ।

यसै ऐतिहासिक आवश्यकताका आधारमा पहिलो विश्वयुद्धपछि **राष्ट्र सङ्घ (League of Nations)** र दोस्रो विश्वयुद्धपछि **संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations - UN)** को जन्म भयो। राष्ट्र सङ्घ अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति कायम गर्ने पहिलो संस्थागत प्रयास थियो भने संयुक्त राष्ट्र सङ्घ त्यसैको जगमा निर्माण भएको एक परिमार्जित, शक्तिशाली र समावेशी स्वरूप हो। आधुनिक विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को विकासक्रमलाई बुझ्न यी दुवै संस्थाहरूको स्थापना, कार्यप्रणाली, सफलता तथा असफलताको विस्तृत अध्ययन गर्नु आवश्यक छ।

१. राष्ट्र सङ्घ: स्थापना, प्रयास र असफलता (League of Nations)

क) ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र स्थापना:

पहिलो विश्वयुद्धको अन्त्यपछि विजयी मित्रराष्ट्रहरूले भविष्यमा यस्ता भयानक युद्धहरू हुन नदिने उद्देश्यले सन् १९१९ मा पेरिस शान्ति सम्मेलन (Paris Peace Conference) को आयोजना गरे। यसै सम्मेलनको नतिजास्वरूप तयार पारिएको **भर्साइल्स सन्धि (Versailles Treaty)** को भाग १ का रूपमा राष्ट्र सङ्घको बडापत्र (Covenant) समावेश गरियो। औपचारिक रूपमा १० जनवरी १९२० मा जेनेभा (स्वीट्जरल्याण्ड) मा मुख्यालय रहने गरी राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो।

राष्ट्र सङ्घको अवधारणा ल्याउनमा अमेरिकी राष्ट्रपति **वुड्रो विल्सन (Woodrow Wilson)** को महत्त्वपूर्ण योगदान थियो। उनले अघि सारेको प्रसिद्ध '१४ बिन्दु अवधारणा' (14 Points) नै राष्ट्र सङ्घको मुख्य सैद्धान्तिक जग बनेको थियो।

ख) प्रमुख उद्देश्यहरू:

1. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा: खुला र पारदर्शी कूटनीतिमार्फत युद्धको जोखिम न्यूनीकरण गर्ने।
2. सामूहिक सुरक्षा (Collective Security): यदि कुनै एक सदस्य राष्ट्रमाथि आक्रमण हुन्छ भने त्यसलाई सम्पूर्ण राष्ट्र सङ्घमाथिको आक्रमण मानी सामूहिक रूपमा प्रतिरोध गर्ने।
3. निशस्त्रीकरण (Disarmament): राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि आवश्यक न्यूनतम सीमासम्म मात्र हतियार राख्ने व्यवस्था मिलाउने।
4. विवादको शान्तिपूर्ण समाधान: मध्यस्थता (Arbitration), कूटनीतिक संवाद र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायलयमार्फत राज्यहरूबीचका सीमा वा राजनीतिक विवाद सुल्झाउने।

ग) राष्ट्र सङ्घका असफलताका प्रमुख कारणहरू:

राष्ट्र सङ्घले सुरुवाती दिनहरूमा केही साना सीमा विवादहरू (जस्तै: स्विडेन र फिनल्याण्डबीचको आल्याण्ड द्विप विवाद) समाधान गरे तापनि १९३० को दशकमा यो पूर्ण रूपमा असफल साबित भयो। यसका असफलताका प्रमुख कारणहरू निम्न अनुसार थिए:

- अमेरिकी अनुपस्थिति र संरचनात्मक कमजोरी: राष्ट्र सङ्घको परिकल्पनाकार अमेरिका नै भए तापनि अमेरिकी सिनेटले भर्साइल्स सन्धि अनुमोदन नगरेकाले अमेरिका यसको सदस्य बनेन। यसले गर्दा संस्थाको सुरुआतदेखि नै राजनीतिक र आर्थिक प्रभाव कमजोर रह्यो।
- सैन्य शक्तिको अभाव: राष्ट्र सङ्घसँग निर्णयहरू बाध्यकारी बनाउनका लागि आफ्नै कुनै स्थायी सेना वा सैन्यबल थिएन। यो पूर्ण रूपमा आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरू (विशेष गरी बेलायत र फ्रान्स) को सैन्य सहयोगमा निर्भर थियो।
- सर्वसम्मति (Unanimity) को कडा नियम: असम्बन्धित वा जटिल मुद्दाहरूमा निर्णय लिनका लागि महासभा र परिषद्का सबै सदस्यहरूको सर्वसम्मति चाहिने नियम थियो। यसले गर्दा सङ्घको समयमा तत्काल प्रभावकारी निर्णय लिन असम्भवप्रायः हुन्थ्यो।
- शक्ति राष्ट्रहरूको आक्रामकता रोक्न नसक्नु: १९३० को दशकमा जब साम्राज्यवादी र विस्तारवादी शक्तिहरूले अन्तर्राष्ट्रिय नियमको धज्जी उडाए, राष्ट्र सङ्घ निरुपाय बन्यो:
 - सन् १९३१ मा जापानले चीनको मान्चुरियामाथि आक्रमण गर्दा राष्ट्र सङ्घले रोक्न सकेन (फलस्वरूप जापान बाहिरियो)।
 - सन् १९३५ मा मुसोलिनीको नेतृत्वमा इटालीले इथियोपियामाथि बर्बर आक्रमण गर्दा आर्थिक नाकाबन्दी बाहेक कडा कदम चालिएन।
 - हिटलरको नेतृत्वमा जर्मनीले रीनल्याण्डको सैन्यीकरण गर्दै अस्ट्रिया र चेकोस्लोभाकिया हडप्दा पनि राष्ट्र सङ्घ दर्शक मात्र बन्यो।

परिणाम: सन् १९३९ मा दोस्रो विश्वयुद्ध सुरु भएसँगै राष्ट्र सङ्घको अस्तित्व कागजमा मात्र सीमित भयो र अन्ततः १९४६ मा यसलाई औपचारिक रूपमा विघटन गरियो।

२. संयुक्त राष्ट्र सङ्घको गठन (Formation of the United Nations)

दोस्रो विश्वयुद्धको अभूतपूर्व विनाश (जसमा करोडौं मानिसको ज्यान गयो र आणविक हतियारको प्रयोग भयो) चलिरहँदा नै मित्रराष्ट्रहरू (Allied Powers) ले राष्ट्र सङ्घ भन्दा धेरै बलियो, व्यावहारिक र सर्वस्वीकार्य संस्थाको खाका कोर्न सुरु गरिसकेका थिए।

क) संयुक्त राष्ट्र सङ्घ गठनका ऐतिहासिक चरणहरू:

1. अटलान्टिक बडापत्र (Atlantic Charter - August 1941):

अमेरिकी राष्ट्रपति फ्रान्कलिन डी. रूजवेल्ट र बेलायती प्रधानमन्त्री विन्स्टन चर्चिलले एउटा युद्धपोतमा भेट गरी युद्धपछिको विश्व शान्ति, आत्मनिर्णयको अधिकार, र आर्थिक सहकार्यका लागि साझा सिद्धान्तहरू घोषणा गरे।

2. संयुक्त राष्ट्र सङ्घको घोषणा (Declaration by United Nations - January 1942):

वासिङ्टनमा २६ वटा मित्रराष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरेको यस घोषणापत्रमा पहिलो पटक 'United Nations' शब्दको आधिकारिक प्रयोग गरियो (यो नाम राष्ट्रपति रूजवेल्टले प्रस्तावित गरेका थिए)। यसले अक्ष शक्ति (Axis Powers: जर्मनी, इटाली, जापान) विरुद्ध एकजुट हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्यो।

3. मास्को र तेहरान सम्मेलन (1943):

ठूला शक्ति राष्ट्रहरू (अमेरिका, बेलायत, रूस र चीन) का नेताहरूले एउटा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था गठन गर्ने स्पष्ट राजनीतिक प्रतिबद्धता जनाए।

4. डम्बार्टन ओक्स सम्मेलन (Dumbarton Oaks Conference - 1944):

वासिङ्टनको डम्बार्टन ओक्समा चार ठूला शक्ति राष्ट्रका प्रतिनिधिहरू भेला भएर भावी UN को खाका, महासभा, सुरक्षा परिषद्, र आर्थिक-सामाजिक परिषद्को संरचनागत प्रारूप तयार पारे।

5. याल्टा सम्मेलन (Yalta Conference - February 1945):

रूजवेल्ट, चर्चिल र जोसेफ स्टालिनबीच सुरक्षा परिषद्मा निर्णय प्रक्रिया कसरी सञ्चालन गर्ने र ५ ठूला शक्ति राष्ट्रहरूलाई **भिटो पावर (Veto Power)** दिने विषयमा अन्तिम सहमति भयो।

6. सान फ्रान्सिस्को सम्मेलन (San Francisco Conference - April to June 1945):

२५ अप्रिल १९४५ मा अमेरिकाको सान फ्रान्सिस्को शहरमा ५० देशका प्रतिनिधिहरू भेला भए। दुई महिना लामो गहन छलफलपछि १११ वटा धाराहरू भएको संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र (UN Charter) लाई अन्तिम रूप दिइयो। २६ जुन १९४५ मा प्रतिनिधिहरूले यसमा हस्ताक्षर गरे (पछि पोल्याण्डले हस्ताक्षर गरी ५१ संस्थापक सदस्य बने)।

ख) औपचारिक स्थापना:

२४ अक्टोबर १९४५ (24 October 1945) का दिन सुरक्षा परिषद्का ५ स्थायी सदस्य राष्ट्रहरू (P5: अमेरिका, सोभियत सङ्घ/रूस, बेलायत, फ्रान्स, चीन) र अन्य बहुसङ्ख्यक हस्ताक्षरकर्ता राष्ट्रहरूले बडापत्र अनुमोदन गरेपछि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको औपचारिक स्थापना भयो। त्यसैले हरेक वर्ष अक्टोबर २४ लाई 'संयुक्त राष्ट्र सङ्घ दिवस' का रूपमा मनाइन्छ।

३. राष्ट्र सङ्घ र संयुक्त राष्ट्र सङ्घबीचको गहन तुलना

यी दुवै संस्थाहरूको लक्ष्य अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति कायम गर्नु भए तापनि संरचना र कार्यप्रणालीका आधारमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ राष्ट्र सङ्घभन्दा धेरै भिन्न र परिपक्व छः

तुलनाको आधार	राष्ट्र सङ्घ (League of Nations)	संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations)
स्थापनाको पृष्ठभूमि	पहिलो विश्वयुद्धपछि (भर्साइल्स सन्धि, १९१९)।	दोस्रो विश्वयुद्धपछि (सान फ्रान्सिस्को बडापत्र, १९४५)।
सर्वव्यापी सहभागिता	अमेरिका सदस्य बनेन; पछि जर्मनी, इटाली र जापान बाहिरिए। यसले युरोपेली केन्द्रित स्वरूप लियो।	अमेरिका, रुस, चीन, बेलायत र फ्रान्स सबै सुरुदेखि नै सामेल भए। आज १९३ सदस्य राष्ट्रहरूसहित विश्वव्यापी छ।
सैन्य/सुरक्षा शक्ति	आफ्नै कुनै सेना वा सैन्य हस्तक्षेपको स्पष्ट व्यवस्था थिएन। नैतिक दबाव र आर्थिक नाकाबन्दीमा सीमित।	बडापत्रको अध्याय ७ (Chapter VII) अन्तर्गत शान्ति सेना (Peacekeeping Force) पठाउने र सैन्य हस्तक्षेप गर्नेसम्मको अधिकार।
निर्णय प्रक्रिया	महासभा र परिषद् दुवैमा 'सर्वसम्मति' (Unanimity) आवश्यक पर्दथ्यो, जसले निर्णय प्रक्रिया ठप्प बनाउँथ्यो।	महासभामा बहुमत/दुई-तिहाइ बहुमत र सुरक्षा परिषद्मा P5 को भिटो अधिकारसहित विशिष्ट बहुमतबाट निर्णय हुने।
आर्थिक र सामाजिक दायरा	मूलतः राजनीतिक विवाद र युद्ध रोक्ने विषयमा मात्र केन्द्रित थियो।	ECOSOC, WHO, UNDP, UNESCO जस्ता नियोगहरू मार्फत विकास, गरिबी निवारण र मानव अधिकारमा व्यापक पहुँच।

४. आधुनिक विश्वव्यापी शासनमा UN को योगदान र चुनौतीहरू

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले विगत आठ दशकमा विश्व राजनीतिमा महत्त्वपूर्ण छाप छोडेको छः

- **सफलताहरू:** यसले तेस्रो विश्वयुद्ध हुनबाट रोकेको छ। एसिया र अफ्रिकामा उपनिवेशवादको अन्त्य गर्न (Decolonization) ठूलो भूमिका खेलेको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR - 1948) मार्फत अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तय गरेको छ र दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) मार्फत विश्वव्यापी विकासको नेतृत्व गरिरहेको छ।
- **विद्यमान चुनौतीहरू:** सुरक्षा परिषद्मा P5 राष्ट्रहरूको भिटो पावरको अत्यधिक दुरुपयोग, रुस-युक्रेन वा मध्यपूर्व जस्ता आधुनिक भू-राजनीतिक द्वन्द्वहरूमा प्रभावकारी कदम चाल्न नसक्नु, र वित्तीय स्रोतका लागि धनी राष्ट्रहरूमाथि निर्भर रहनु यसका प्रमुख चुनौतीहरू हुन्।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, राष्ट्र सङ्घ अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य र सामूहिक सुरक्षाको पहिलो साहसिक तर त्रुटिपूर्ण प्रयोग थियो। यद्यपि यसले दोस्रो विश्वयुद्ध रोक्न सकेन, यसका असफलता र संरचनात्मक कमी-कमजोरीहरूले नै एक परिपक्व अन्तर्राष्ट्रिय संस्था निर्माणका लागि बहुमूल्य पाठ सिकाए।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) राष्ट्र सङ्घकै असफलताको खरानीबाट जन्मिएको एक परिमार्जित, व्यावहारिक र शक्तिशाली स्वरूप हो। यसले राष्ट्र सङ्घका गल्तीहरूबाट सिक्दै आफूलाई सैन्य, सामाजिक, आर्थिक र मानवीय क्षेत्रमा विस्तार गरेको छ। २१ औं शताब्दीका जटिल चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा संरचनात्मक सुधार (UN Security Council Reform) को माग उठे तापनि, आजको भूमण्डलीकृत विश्वमा शान्ति र विकासका लागि UN को कुनै विकल्प छैन।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN): उद्देश्य, सिद्धान्त र प्रमुख अङ्गहरू

(Introduction to the UN: Purposes, Principles, and Organs)

परिचय (Introduction)

दोस्रो विश्वयुद्ध (१९३९—१९४५) को भीषण विनाश, लाखौं मानवीय क्षति र आणविक हतियारको प्रयोगपछि विश्वलाई पुनः त्यस्ता भयानक युद्धहरूबाट जोगाउन र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य कायम गर्न एक बलियो बहुपक्षीय संस्थाको आवश्यकता महसुस भयो। यसै पृष्ठभूमिमा राष्ट्र सङ्घ (League of Nations) को असफलताबाट पाठ सिक्दै २४ अक्टोबर १९४५ (24 October 1945) मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations - UN) को औपचारिक स्थापना भयो।

५१ वटा संस्थापक सदस्य राष्ट्रहरूबाट सुरु भएको संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा आज १९३ सदस्य राष्ट्रहरू रहेका छन्। संयुक्त राष्ट्र सङ्घ आधुनिक विश्वव्यापी शासन (Global Governance) को केन्द्रीय स्तम्भ हो, जसले विश्वमा शान्ति, सुरक्षा, मानव अधिकार, र दिगो विकास प्रवर्धनका लागि निरन्तर काम गर्दै आएको छ।

१. संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रमुख उद्देश्यहरू (Purposes of the UN)

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र (UN Charter) को धारा १ (Article 1) मा यसका मूल उद्देश्यहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएका छन्:

- अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु (To Maintain International Peace and Security):** विश्वमा हुन सक्ने सम्भावित द्वन्द्व र आक्रमणहरूलाई रोक्नु, शान्तिपूर्ण उपायबाट विवादहरू समाधान गर्नु, र सामूहिक सुरक्षा (Collective Security) को आधारमा काम गर्नु।
- मैत्रीपूर्ण सम्बन्धको विकास (To Develop Friendly Relations):** सबै राष्ट्रहरूबीच समान अधिकार र आत्मनिर्णयको अधिकारको सिद्धान्तका आधारमा मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध स्थापित गर्नु।
- अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य प्रवर्धन गर्नु (To Achieve International Cooperation):** आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवीय प्रकृतिका साझा समस्याहरू समाधान गर्न तथा जात, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको भेदभाव नगरी सबैका लागि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्न सहकार्य गर्नु।

4. **सामञ्जस्यता ल्याउने केन्द्रको रूपमा काम गर्नु (To be a Centre for Harmonizing Actions):** यी साझा लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि विश्वका विभिन्न देशहरूले गर्ने प्रयास र कदमहरूमा समन्वय र सामञ्जस्यता ल्याउने मञ्चको रूपमा कार्य गर्नु।

२. संयुक्त राष्ट्र सङ्घका आधारभूत सिद्धान्तहरू (Principles of the UN)

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्रको धारा २ (Article 2) अनुसार संस्था र यसका सदस्य राष्ट्रहरूले निम्न आधारभूत सिद्धान्तहरू पालना गर्नुपर्दछ:

1. **सार्वभौम समानता (Sovereign Equality):** साना-ठूला, धनी-गरीब वा शक्तिशाली-कमजोर जुनसुकै भए तापनि सबै सदस्य राष्ट्रहरूको सार्वभौम समानता कायम रहनेछ।
2. **इमानदार दायित्व पालना (Good Faith Obligations):** बडापत्र अनुसार आफूले स्वीकार गरेका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व र कर्तव्यहरू सबै सदस्य राष्ट्रहरूले इमानदारीपूर्वक पालना गर्नुपर्नेछ।
3. **शान्तिपूर्ण विवाद समाधान (Peaceful Settlement of Disputes):** सदस्य राष्ट्रहरूले आफ्ना अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरू अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति, सुरक्षा र न्यायमा खतरा नपुग्ने गरी शान्तिपूर्ण माध्यम (संवाद, मध्यस्थता, कूटनीति) बाट सुल्झाउनुपर्नेछ।
4. **बल प्रयोग वा धम्कीमाथि प्रतिबन्ध (Non-Use of Force):** कुनै पनि देशको भौगोलिक अखण्डता वा राजनीतिक स्वतन्त्रता विरुद्ध बल प्रयोग गर्न वा धम्की दिन पाइने छैन।
5. **अन्तर्राष्ट्रिय सहायता (Assistance to the UN):** बडापत्र अनुसार UN ले चालेका कदम वा कारबाहीमा सबै सदस्य राष्ट्रहरूले सहयोग गर्नुपर्नेछ र कारबाहीमा परेका देशहरूलाई सहयोग गर्न पाइने छैन।
6. **आन्तरिक मामिलामा गैर-हस्तक्षेप (Non-Intervention in Internal Affairs):** संयुक्त राष्ट्र सङ्घले कुनै पनि राज्यको आन्तरिक वा क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने मामिलामा हस्तक्षेप गर्ने छैन (अध्याय ७ अन्तर्गतका सुरक्षात्मक कारबाही बाहेक)।

३. संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रमुख अङ्गहरू (Major Organs of the UN)

UN बडापत्रको धारा ७ (Article 7) अनुसार संयुक्त राष्ट्र सङ्घका ६ वटा प्रमुख अङ्गहरू रहेका छन्:

क) महासभा (General Assembly - GA)

- **संरचना र भूमिका:** यो UN को मुख्य विचारविमर्श र नीति निर्माण गर्ने अङ्ग हो। यसमा सबै १९३ सदस्य राष्ट्रहरूलाई समान प्रतिनिधित्व (एक देश, एक मत) प्राप्त हुन्छ।
- **कार्य:** अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा, बजेट पारित गर्ने, नयाँ सदस्य थप्ने, र महासचिव तथा न्यायाधीशहरूको चयन सम्बन्धी निर्णय लिने। साधारण मुद्दामा बहुमत र महत्त्वपूर्ण विषयमा दुई-तिहाइ बहुमत आवश्यक पर्दछ।

ख) सुरक्षा परिषद् (Security Council - SC)

- **संरचना र भूमिका:** अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्ने मुख्य जिम्मेवारी यसको हो। यसमा १५ सदस्य हुन्छन्: ५ स्थायी सदस्य (P5: अमेरिका, रुस, चीन, बेलायत, फ्रान्स - जसलाई भिटो पावर प्राप्त छ) र १० अस्थायी सदस्य (दुई वर्षका लागि महासभाद्वारा निर्वाचित)।

- कार्य: शान्ति सेना (Peacekeeping Operations) खटाउने, नाकाबन्दी लगाउने, र अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति खतरामा पर्दा सैन्य कारबाहीको स्वीकृति दिने (यसका निर्णयहरू बाध्यकारी हुन्छन्)।

ग) आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् (Economic and Social Council - ECOSOC)

- संरचना र भूमिका: यो विश्वव्यापी आर्थिक, सामाजिक, वातावरणीय र विकासका मुद्दाहरूमा सहकार्य गर्ने अङ्ग हो। यसमा महासभाद्वारा निर्वाचित ५४ सदस्य राष्ट्रहरू हुन्छन्।
- कार्य: गरिबी निवारण, शिक्षा, स्वास्थ्य, दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) को कार्यान्वयन, र विशेष नियोगहरू (जस्तै: WHO, World Bank, UNESCO) को काममा समन्वय गर्ने।

घ) न्यास परिषद् (Trusteeship Council)

- संरचना र भूमिका: दोस्रो विश्वयुद्धपछि स्वायत्त भइनसकेका क्षेत्र वा क्षेत्र समूहहरू (Trust Territories) लाई स्वतन्त्रता र स्वशासनतर्फ लैजान सहयोग गर्न यो अङ्ग बनाइएको थियो।
- वर्तमान स्थिति: सन् १९९४ मा अन्तिम न्यास क्षेत्र 'पलाउ' स्वतन्त्र भएपछि यसको कार्य हाल स्थगित गरिएको छ (आवश्यक परेका बेला मात्र बैठक बस्छ)।

ङ) अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय (International Court of Justice - ICJ)

- संरचना र भूमिका: नेदरल्याण्ड्सको द हेग (The Hague) मा स्थित यो UN को प्रमुख न्यायिक अङ्ग हो। यसमा महासभा र सुरक्षा परिषद्द्वारा ९ वर्षका लागि निर्वाचित १५ जना स्वतन्त्र न्यायाधीशहरू हुन्छन्।
- कार्य: राज्यहरूबीचका कानूनी विवादहरू (जस्तै: सीमा विवाद) सुल्झाउने र UN का अन्य अङ्गहरूलाई कानूनी सल्लाह तथा राय दिने।

च) सचिवालय (Secretariat)

- संरचना र भूमिका: यो संयुक्त राष्ट्र सङ्घको दैनिक प्रशासनिक कार्य सञ्चालन गर्ने कार्यकारी अङ्ग हो। यसको नेतृत्व महासचिव (Secretary-General) ले गर्छन्, जसलाई सुरक्षा परिषद्को सिफारिशमा महासभाले ५ वर्षका लागि नियुक्त गर्दछ।
- कार्य: UN का सम्मेलनहरू आयोजना गर्ने, शान्ति अभियानहरूको व्यवस्थापन गर्ने, अध्ययन प्रतिवेदनहरू तयार पार्ने, र अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूमा कूटनीतिक मध्यस्थता गर्ने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ बहुपक्षीयता र आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको केन्द्रबिन्दु हो। यसका उद्देश्यहरूले विश्व शान्ति र विकासको दिशानिर्देश गर्छन् भने यसका सिद्धान्तहरूले सार्वभौम राज्यहरूबीचको सम्बन्धलाई मर्यादित बनाउँछन्।

सुरक्षा परिषद्को भिटो पावरको दुरुपयोग, आर्थिक स्रोतको कमी र शक्ति राष्ट्रहरूको स्वार्थ जस्ता चुनौतीहरू UN का सामु विद्यमान भए तापनि, यसका प्रमुख अङ्गहरू मार्फत विगत आठ दशकमा यसले तेस्रो विश्वयुद्ध हुन नदिई, मानवीय सङ्कट व्यवस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय कानून निर्माणमा अपरिहार्य भूमिका खेलेको छ। २१

औं शताब्दीका जटिल चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न UN लाई अझ बढी पारदर्शी, समावेशी र प्रभावकारी बनाउनु आजको आवश्यकता हो।

विश्वव्यापी शासनमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको भूमिका: एक विस्तृत अध्ययन

(Role of the UN in Global Governance: An Essay/Detailed Notes)

परिचय (Introduction)

विश्वव्यापी शासन (Global Governance) भन्नाले कुनै एउटा औपचारिक "विश्व सरकार" बिना नै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यवस्था, शान्ति, सुरक्षा र सहकार्य कायम गर्ने बहुस्तरीय प्रक्रियालाई बुझाउँछ। आजको भूमण्डलीकृत (Globalized) विश्वमा जलवायु परिवर्तन, आतङ्कवाद, आर्थिक संकट, महामारी र शरणार्थी समस्या जस्ता जटिल चुनौतीहरू देखा परेका छन्, जसलाई कुनै एउटा राष्ट्रले एकलै समाधान गर्न सक्दैन।

यस्तो जटिल परिवेशमा सन् १९४५ मा स्थापित संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations - UN) विश्वव्यापी शासनको केन्द्रीय स्तम्भका रूपमा खडा छ। १९३ सदस्य राष्ट्रहरूको संलग्नता रहेको यो संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय कानून, बहुपक्षीय सम्झौता र आफ्ना विभिन्न नियोगहरूमार्फत विश्वव्यापी समस्याहरूको सामूहिक समाधान खोज्न, अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थालाई सुचारु बनाउन र राज्यहरूबीच मध्यस्थता गर्न निर्णायक भूमिका खेल्दै आएको छ।

१. विश्वव्यापी शासनमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका प्रमुख भूमिकाहरू (Major Roles of the UN)

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले विश्वव्यापी शासनका विभिन्न आयामहरूमा बहुआयामिक भूमिका निर्वाह गर्दछ। यसका मुख्य भूमिकाहरूलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

क) अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु (Maintaining International Peace and Security)

अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु UN को प्राथमिक दायित्व हो।

- **शान्ति सेना (Peacekeeping Operations):** द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रहरूमा शान्ति सेना (Blue Helmets) खटाएर युद्धविराम लागू गराउने, नागरिकको रक्षा गर्ने र द्वन्द्वोत्तर पुनःनिर्माणमा सहयोग गर्ने काम UN ले गर्दछ। (जसमा नेपाल जस्ता देशहरूको योगदान अग्रणी छ)।
- **सामूहिक सुरक्षा र कूटनीति (Collective Security & Preventive Diplomacy):** UN Charter को Chapter VII अन्तर्गत सुरक्षा परिषदले शान्तिमा खतरा पुऱ्याउने राष्ट्रहरूमाथि आर्थिक नाकाबन्दी लगाउने वा सैन्य कारबाहीको स्वीकृति दिने काम गर्छ। साथै, महासचिव र कूटनीतिज्ञहरूमार्फत मध्यस्थता (Mediation) गरी सम्भावित युद्धहरू टार्ने प्रयास गरिन्छ।

ख) मानव अधिकारको रक्षा र प्रवर्द्धन (Protecting and Promoting Human Rights)

UN ले मानव अधिकारलाई विश्वव्यापी मापदण्डका रूपमा स्थापित गरेको छ।

- **अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड निर्माण:** सन् १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) मार्फत नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक अधिकारको विश्वव्यापी दायरा तय गरियो।

- **निगरानी संयन्त्र:** संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (OHCHR) र मानव अधिकार परिषद् (UNHRC) मार्फत विश्वभर भइरहेका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुगमन र अनुसन्धान गरिन्छ।

ग) दिगो विकास र गरिबी निवारण (Sustainable Development & Poverty Eradication)

विश्वव्यापी शासनमा सामाजिक-आर्थिक समानता र विकास प्रवर्द्धन गर्न UN को भूमिका अहम् छ।

- **दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs 2015–2030):** सन् २०३० सम्ममा गरिबी, भुखमरी, असमानता र वातावरणीय विनाश अन्त्य गर्ने लक्ष्यका साथ १७ वटा 'दिगो विकास लक्ष्यहरू' कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ।
- **विकास नियोगहरूको भूमिका:** UNDP (संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम), UNICEF (बालकोष), र UNFPA जस्ता निकायहरूमार्फत विकासशील तथा अति कम विकसित देशहरूमा पूर्वाधार, शिक्षा, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ।

घ) अन्तर्राष्ट्रिय कानून र नियमन निर्माण (Setting International Norms and Law)

विश्वव्यापी शासनलाई नियममा आधारित (Rules-based) बनाउन UN ले अन्तर्राष्ट्रिय कानून निर्माणको काम गर्छ।

- **महासन्धि र सन्धिहरू (Conventions and Treaties):** समुन्द्री कानून (UNCLOS), जलवायु परिवर्तन सम्झौता (Paris Agreement), र आणविक अप्रसार सन्धि (NPT) जस्ता सयौं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरू UN को पहलमा बनेका छन्।
- **अन्तर्राष्ट्रिय न्याय निरूपण:** अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय (ICJ) मार्फत राज्यहरूबीचका सीमा वा कानूनी विवाद सुल्झाइन्छ।

ङ) मानवीय सहायता र सङ्कट व्यवस्थापन (Humanitarian Assistance & Crisis Management)

प्राकृतिक प्रकोप, युद्ध वा महामारीको समयमा राहत र उद्धारको नेतृत्व UN ले गर्छ।

- **शरणार्थी र खाद्य सुरक्षा:** UNHCR मार्फत विस्थापित र शरणार्थीहरूलाई संरक्षण दिने तथा WFP (विश्व खाद्य कार्यक्रम) मार्फत अनिकालग्रस्त क्षेत्रमा खाद्य सामग्री पुर्‍याउने काम हुन्छ।
- **स्वास्थ्य सङ्कट नियन्त्रण:** WHO (विश्व स्वास्थ्य सङ्घ) मार्फत इबोला, कोभिड-१९ जस्ता महामारीहरू नियन्त्रण गर्न विश्वव्यापी खोप र स्वास्थ्य नीति समन्वय गरिन्छ।

२. विश्वव्यापी शासनमा UN का चुनौती र सीमाहरू (Challenges and Limitations)

UN ले विश्वव्यापी शासनमा विशाल योगदान पुर्‍याए तापनि यसका सामु धेरै संरचनात्मक र भू-राजनीतिक चुनौतीहरू छन्:

1. **सुरक्षा परिषद्को संरचना र भिटो पावर (Veto Power):** सुरक्षा परिषद्का ५ स्थायी सदस्य राष्ट्रहरू (P5: अमेरिका, रुस, चीन, बेलायत, फ्रान्स) ले आफ्ना राष्ट्रिय स्वार्थ अनुकूल भिटो पावरको प्रयोग गर्दा युक्रेन वा मध्यपूर्वी द्वन्द्व जस्ता गम्भीर सङ्कटहरूमा UN असहाय जस्तै बन्न पुग्छ।

2. **कार्यान्वयन क्षमताको अभाव (Lack of Enforcement Mechanism):** UN सँग अन्तर्राष्ट्रिय कानून वा फैसलाहरू बाध्यकारी रूपमा लागू गराउने आफ्नै कुनै स्थायी सेना वा अधिकार छैन। शक्ति राष्ट्रहरूले चाहेमा UN का निर्णयहरू बेवास्ता गर्न सक्छन्।
3. **वित्तीय निर्भरता (Financial Dependency):** UN आफ्ना बजेट र शान्ति अभियानका लागि धनी राष्ट्रहरूको अनुदानमा निर्भर रहनुपर्छ, जसले गर्दा यसको निर्णय प्रक्रियामा शक्तिशाली देशहरूको दबाव रहन्छ।
4. **उदीयमान २१ औं शताब्दीका मुद्दाहरू:** साइबर अपराध, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) को नियमन, र अन्तरिक्ष प्रतिस्पर्धा जस्ता आधुनिक चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न UN को परम्परागत संरचना सुस्त देखिन्छ।

३. सुधारका उपायहरू (Pathways for UN Reform)

विश्वव्यापी शासनमा UN को भूमिकालाई अझ प्रभावकारी बनाउन निम्न सुधारहरू अपरिहार्य छन्:

- **सुरक्षा परिषद्को पुनर्संरचना (UNSC Reform):** P5 को भिटो पावरको दायरा सीमित गर्दै भारत, ब्राजिल, जापान, जर्मनी र अफ्रिकी राष्ट्रहरूलाई सुरक्षा परिषद्मा उचित प्रतिनिधित्व दिई यसलाई लोकतान्त्रिक र समावेशी बनाउने।
- **पारदर्शिता र वित्तीय स्थायित्व:** बजेट संकलनको प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउने र प्रशासनिक ढिलासुस्ती (Bureaucratic Delay) अन्त्य गर्ने।
- **गैर-राज्य पात्रहरूसँग सहकार्य:** नागरिक समाज, निजी क्षेत्र (MNCs), र वैज्ञानिक समुदायलाई विश्वव्यापी नीति निर्माणमा अझ बढी संलग्न गराउने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN) विश्वव्यापी शासनको एक अपरिहार्य र केन्द्रीय संयन्त्र हो। यसले विगत आठ दशकमा तेस्रो विश्वयुद्ध हुन नदिई, उपनिवेशवादको अन्त्य, मानवीय सहायता र बहुपक्षीय सहकार्यको नयाँ अध्याय खडा गरेको छ।

यद्यपि शक्ति राष्ट्रहरूको स्वार्थ, भिटो पावरको दुरुपयोग र कार्यान्वयन क्षमताका कमी-कमजोरीहरू यसका सीमा हुन्, तैपनि UN बिनाको विश्व झनै अराजक र अशान्त हुने निश्चित छ। २१ औं शताब्दीका चुनौतीहरूसँग सामना गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा सामयिक सुधार (UN Reform) गरी यसलाई अझ समावेशी, न्यायसङ्गत र प्रभावकारी बनाउनु आजको सम्पूर्ण विश्व समुदायको साझा दायित्व हो।

युनिट ३: विश्वव्यापी शासनका समसामयिक विषय क्षेत्रहरू

(Unit 3: Contemporary Issue Areas of Global Governance)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीको भूमण्डलीकृत (Globalized) विश्वमा देखा परेका जटिल र बहुआयामिक चुनौतीहरू कुनै एउटा राष्ट्रको भौगोलिक सिमानाभित्र मात्र सीमित छैनन्। आधुनिक विश्वव्यापी शासन (Global Governance) केवल युद्ध रोक्ने वा परम्परागत कूटनीतिक सम्बन्ध कायम राख्ने विषयमा मात्र सीमित नरह्यो नयाँ र समसामयिक क्षेत्रहरूतर्फ विस्तार भएको छ।

यस एकाइमा विश्वव्यापी शासनका चार प्रमुख समसामयिक क्षेत्रहरू:

1. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा (International Peace and Security)
2. विकास (Development)
3. मानव अधिकार (Human Rights)
4. वातावरण (Environment)

को अवधारणा, सान्दर्भिकता, विश्वव्यापी शासनका प्रयासहरू र विद्यमान चुनौतीहरूको विस्तृत अध्ययन गरिन्छ।

१. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा (International Peace and Security)

अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु विश्वव्यापी शासनको प्राथमिक र सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आधार स्तम्भ हो।

- अवधारणामा परिवर्तन: परम्परागत रूपमा शान्ति र सुरक्षा भन्नाले दुई वा सोभन्दा बढी राज्यहरूबीचको युद्ध रोक्नु (Inter-state Conflict) लाई बुझिन्थ्यो। तर, शीतयुद्धपछि यो अवधारणा 'मानव सुरक्षा' (Human Security) तर्फ मोडिएको छ। यसमा गृहयुद्ध, आतङ्कवाद, आम विनाशका हतियार (WMD) को प्रसार, र साइबर हमला जस्ता विषयहरू समेटिन्छन्।
- ग्लोबल गभर्नेन्सका प्रयासहरू:
 - संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय सुरक्षा परिषद् (UNSC): बडापत्रको Chapter VII अन्तर्गत शान्ति सेना (Peacekeeping Missions) खटाउने, नाकाबन्दी लगाउने वा सैन्य कदम चाल्ने।
 - निशस्त्रीकरण सन्धिहरू: आणविक अप्रसार सन्धि (NPT), व्यापक परीक्षण प्रतिबन्ध सन्धि (CTBT), र जैविक/रसायनिक हतियार प्रतिबन्ध सम्झौताहरू।
- प्रमुख चुनौतीहरू: सुरक्षा परिषद्मा P5 राष्ट्रहरूको भिटो पावरको दुरुपयोग, गैर-राज्य पात्रहरू (आतङ्कवादी समूह) को उदय, र उदीयमान प्रविधि (AI र साइबर warfare) को सैन्य प्रयोग।

२. विकास (Development)

विकास अब राष्ट्रिय नीतिमा मात्र सीमित नरह्यो अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र स्थायित्वसँग जोडिएको विश्वव्यापी मुद्दा बनेको छ।

- **अवधारणा:** विकास भनेको केवल आर्थिक वृद्धि (GDP) मात्र होइन, यो दिगो विकास (Sustainable Development), मानव विकास (Human Development), र गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित छ। आर्थिक असमानता र अति-गरिबीले विश्वमा अस्थिरता र द्वन्द्व सिर्जना गर्दछ।
- **ग्लोबल गभर्नेन्सका प्रयासहरू:**
 - **सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (MDGs 2000–2015):** गरिबी र भुखमरी आधा घटाउने पहिलो एकीकृत विश्वव्यापी प्रयास।
 - **दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs 2015–2030):** UN द्वारा जारी १७ वटा लक्ष्यहरू, जसले गरिबी अन्त्य, असमानता न्यूनीकरण, र जलवायु अनुकूलनलाई समेटेछन्।
 - **अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू:** विश्व बैंक (World Bank), IMF, र विभिन्न क्षेत्रीय विकास बैंकहरू (उदा. ADB) मार्फत अनुदान र ऋण सहयोग।
- **प्रमुख चुनौतीहरू:** धनी र गरिब देशहरूबीचको खाडल (North-South Divide), वैदेशिक सहायतामा शर्तहरू, र विकासशील देशहरूको वैदेशिक ऋणको बोझ।

३. मानव अधिकार (Human Rights)

मानव अधिकारको रक्षा र प्रवर्द्धन आधुनिक विश्वव्यापी शासनको नैतिक दायरा हो।

- **अवधारणा:** प्रत्येक व्यक्तिलाई जन्मजात प्राप्त हुने अदेय र सार्वभौमिक अधिकारहरू (नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार) को रक्षा गर्नु। यसले राज्यको सार्वभौमिकता भन्दा माथि उठेर व्यक्तिको मर्यादालाई प्राथमिकता दिन्छ।
- **ग्लोबल गभर्नेन्सका प्रयासहरू:**
 - **मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR - 1948):** मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तय गर्ने ऐतिहासिक दस्तावेज।
 - **संस्थागत ढाँचा:** संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार परिषद् (UNHRC), मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (OHCHR), र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (ICC)।
 - **संरक्षणको जिम्मेवारी (Responsibility to Protect - R2P):** यदि कुनै राज्यले आफ्नै जनतामाथि नरसंहार वा युद्ध अपराध गर्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले हस्तक्षेप गर्न पाउने सिद्धान्त।
- **प्रमुख चुनौतीहरू:** सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (Cultural Relativism) भर्सेस सार्वभौमिकता, शक्ति राष्ट्रहरूद्वारा मानव अधिकारको राजनीतिकीकरण, र तानाशाही शासनहरूमा अनुगमनको कमी।

४. वातावरण र जलवायु परिवर्तन (Environment and Climate Change)

वातावरणीय मुद्दाहरू आजको समयमा विश्वव्यापी शासनको सबैभन्दा सङ्कटपूर्ण र आपत्कालीन क्षेत्र बनेका छन्।

- **अवधारणा:** वातावरण र पारिस्थितिक प्रणाली (Ecosystem) को रक्षा गर्नु कुनै एउटा देशको सीमाभित्र सम्भव छैन। भूमण्डलीय तापक्रम वृद्धि (Global Warming), जैविक विविधताको विनाश, र प्रदूषणले सम्पूर्ण मानव सभ्यताको अस्तित्वमाथि नै प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ।
- **ग्लोबल गभर्नेन्सका प्रयासहरू:**
 - **रियो पृथ्वी सम्मेलन (Rio Earth Summit - 1992):** वातावरणीय शासनको जग बसाल्ने सम्मेलन, जसले UNFCCC को स्थापना गर्यो।
 - **कियोटो प्रोटोकल (Kyoto Protocol - 1997) र पेरिस सम्झौता (Paris Agreement - 2015):** विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धिलाई १.५ डिग्री सेल्सियसमा सीमित राख्ने र हरितगृह ग्यास उत्सर्जन घटाउने ऐतिहासिक सहमति।
 - **IPCC को भूमिका:** वैज्ञानिक तथ्याङ्क र प्रतिवेदनमार्फत नीति निर्माताहरूलाई सल्लाह दिने।
- **प्रमुख चुनौतीहरू:** विकसित (ऐतिहासिक प्रदूषक) र विकासशील देशहरूबीचको दायित्व बाँडफाँड (CBDR-RC सिद्धान्त), वातावरणीय वित्त (Climate Finance) को अभाव, र राष्ट्रिय स्वार्थका कारण सम्झौताहरू पालना नगर्नु।

समसामयिक क्षेत्रहरू बीचको अन्तरसम्बन्ध (Interconnectedness)

विश्वव्यापी शासनका यी चारै विषय क्षेत्रहरू एक-अर्कासँग गहिरो रूपमा जोडिएका छन्। शान्ति बिना विकास सम्भव हुँदैन, भने आर्थिक विकास बिना दिगो शान्ति स्थापित गर्न सकिँदैन।

त्यसैगरी, वातावरणीय विनाश (जस्तै: खडेरी, बाढी, वा मौसम परिवर्तन) ले खाद्य सङ्कट र मानिसहरूको विस्थापन गराउँछ। यसले एकातिर मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन पुऱ्याउँछ भने अर्कोतिर सीमित स्रोतसाधनको प्रतिस्पर्धाका कारण नयाँ सामाजिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व (अशान्ति) सिर्जना गर्दछ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, विश्वव्यापी शासनका समसामयिक विषय क्षेत्रहरूले २१ औं शताब्दीमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको दायरालाई कति व्यापक र जटिल बनाएको छ भन्ने स्पष्ट पार्छन्। शान्ति, विकास, मानव अधिकार र वातावरण केवल अलग-अलग मुद्दाहरू नभई सुशासित र न्यायपूर्ण विश्वका परिपूरक तत्वहरू हुन्।

यी क्षेत्रहरूमा देखिएका चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न बहुपक्षीय संस्थाहरू (UN, WB, IPCC) लाई सुदृढ बनाउनुका साथै राज्यहरू, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र सर्वसाधारण नागरिक सबैको एकीकृत प्रयास अपरिहार्य छ।

शान्ति र सुरक्षा शासन (Peace and Security Governance)

परिचय (Introduction)

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) मा शान्ति र सुरक्षा शासन एक प्रमुख र सबैभन्दा पुरानो विषय क्षेत्र हो। परम्परागत रूपमा राज्यहरूबीच हुने युद्ध रोक्ने र सार्वभौमसत्ताको रक्षा गर्ने विषयमा केन्द्रित यो अवधारणा, शीतयुद्धपछि व्यापक र बहुआयामिक बनेको छ।

आजको भूमण्डलीकृत विश्वमा सुरक्षाको अर्थ केवल सैन्य सीमाको रक्षामा मात्र सीमित छैन। आतङ्कवाद, गृहयुद्ध, आम विनाशका हतियार (WMD) को प्रसार, साइबर हमला, र जलवायु परिवर्तनले सिर्जना गरेका विस्थापन जस्ता गैर-सैन्य खतराहरूले यसलाई अझ जटिल बनाएका छन्। शान्ति र सुरक्षा शासनले अन्तर्राष्ट्रिय कानून, बहुपक्षीय संस्थाहरू, र सामूहिक कूटनीतिमार्फत यस्ता विश्वव्यापी खतराहरूको निवारण, व्यवस्थापन र समाधान गर्ने काम गर्दछ।

१. शान्ति र सुरक्षाको बदलिँदो अवधारणा (Evolving Concept of Security)

शान्ति र सुरक्षा शासनलाई बुझ्न यसको सैद्धान्तिक परिवर्तनलाई हेर्नुपर्छ:

क) परम्परागत सुरक्षा (Traditional Security / State-Centric Security):

- केन्द्रबिन्दु: राज्य (State) र यसको भौगोलिक अखण्डता।
- खतराको स्रोत: बाह्य देशको सैन्य आक्रमण वा सीमा अतिक्रमण।
- उपाय: सैन्य शक्ति वृद्धि, शक्ति सन्तुलन (Balance of Power), र सैन्य गठबन्धन (जस्तै: NATO)।

ख) गैर-परम्परागत वा मानव सुरक्षा (Non-Traditional / Human Security):

- केन्द्रबिन्दु: व्यक्ति वा नागरिक (Individual / Human Beings)।
- खतराको स्रोत: गरिबी, अनिकाल, महामारी, आतङ्कवाद, साइबर अपराध, र वातावरणीय विनाश।
- उपाय: दिगो विकास, मानव अधिकारको रक्षा, लोकतान्त्रिक सुशासन, र बहुपक्षीय सहकार्य।

२. शान्ति र सुरक्षा शासनका प्रमुख संरचना र संयन्त्रहरू (Key Structures)

विश्वव्यापी स्तरमा शान्ति र सुरक्षा कायम गर्न विभिन्न संस्थागत संयन्त्रहरू कार्यरत छन्:

१. संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (United Nations)

- सुरक्षा परिषद् (UN Security Council - UNSC): अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षाको प्राथमिक जिम्मेवारी यसैमा छ। UN Charter को Chapter VII अन्तर्गत यसले आर्थिक नाकाबन्दी लगाउने, शान्ति सेना पठाउने, वा सैन्य कदम चाल्ने अधिकार राख्छ।
- शान्ति स्थापना (UN Peacekeeping Operations): द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रमा नीलो हेलमेट (Blue Helmets) खटाएर युद्धविराम लागू गराउने र नागरिकको सुरक्षा गर्ने काम गर्छ। (जसमा नेपाल जस्ता देशहरूको योगदान अग्रणी छ)।
- निवारक कूटनीति (Preventive Diplomacy): UN महासचिव र मध्यस्थकर्ताहरूमार्फत द्वन्द्व सुरु हुनुअघि नै समाधान गर्ने प्रयास।

२. क्षेत्रीय संस्थाहरू (Regional Organizations)

- संयुक्त राष्ट्र सङ्घबाहेक विभिन्न क्षेत्रीय संस्थाहरूले पनि आ-आफ्नो क्षेत्रमा शान्ति र सुरक्षाका लागि काम गर्छन्। (जस्तै: युरोपेली सङ्घ - EU, अफ्रिकन युनियन - AU, र नाटो - NATO)।

३. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र निशस्त्रीकरण सम्झौताहरू (Treaties & Agreements)

- आणविक अप्रसार सन्धि (NPT): आणविक हतियारको प्रसार रोक्ने।
- व्यापक परीक्षण प्रतिबन्ध सन्धि (CTBT): आणविक परीक्षणमा प्रतिबन्ध लगाउने।
- रसायनिक र जैविक हतियार महासन्धि (CWC & BWC): गैर-सैन्य हतियारहरूको प्रतिबन्ध।

३. संयुक्त राष्ट्र सङ्घको 'शान्ति चक्र' (UN Peace Continuum)

शान्ति र सुरक्षा शासनअन्तर्गत द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि चारवटा मुख्य चरणहरू प्रयोग गरिन्छ:

1. **शान्ति निर्माण/निवारण (Peace Enforcement / Preventive Diplomacy):** द्वन्द्व उत्पन्न हुन नदिन कूटनीतिक संवाद र वार्ता गर्ने।
2. **शान्ति स्थापना (Peacekeeping):** युद्धविराम भएपछि द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच शान्ति सेना खटाएर हिंसा रोक्ने।
3. **शान्ति सम्झौता गराउनु (Peacemaking):** द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई टेबलमा ल्याएर राजनीतिक सहमति वा शान्ति सम्झौता गराउने।
4. **शान्ति पुनर्निर्माण (Peacebuilding):** द्वन्द्व सकिएपछि निष्पक्ष चुनाव गराउने, संस्थागत सुधार गर्ने, र दिगो शान्तिका लागि आर्थिक-सामाजिक पुनःनिर्माण गर्ने।

४. शान्ति र सुरक्षा शासनका प्रमुख समसामयिक चुनौतीहरू (Key Challenges)

आजको विश्वमा शान्ति र सुरक्षा शासनले निम्न गम्भीर चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ:

- **शक्ति राष्ट्रहरूको द्वन्द्व र भित्तो पावर (Geopolitical Rivalry & Veto Power):** संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय सुरक्षा परिषद्का ५ स्थायी सदस्यहरू (P5: अमेरिका, रुस, चीन, बेलायत, फ्रान्स) बीचको गुटबन्दीका कारण युकेन, मध्यपूर्व (गाजा) जस्ता ठूला द्वन्द्वहरूमा भिटो पावरको दुरुपयोग भई निर्णय प्रक्रिया ठप्प हुने गरेको छ।
- **आन्तरिक द्वन्द्व र गैर-राज्य पात्रहरू (Intra-state Conflicts & Non-State Actors):** आजभोलि दुई देशबीचको युद्ध भन्दा देशभित्रै हुने गृहयुद्ध, जातीय हिंसा, र ISIL/AI-Qaeda जस्ता आतङ्कवादी समूहहरूको खतरा बढेको छ।
- **नयाँ प्रविधि र साइबर सुरक्षा (Cyber Security & AI):** आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (AI) को सैन्य प्रयोग, ड्रोन आक्रमण, र साइबर हमलाहरूले युद्धको स्वरूप बदलेका छन्, जसलाई नियमन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानून अझै बन्न सकेको छैन।
- **संरक्षणको जिम्मेवारी (R2P) को दुरुपयोग:** 'Responsibility to Protect' को सिद्धान्त अनुसार नागरिकको रक्षाका लागि हस्तक्षेप गर्ने नाममा शक्ति राष्ट्रहरूले साना देशहरूको सार्वभौमसत्तामाथि हस्तक्षेप गर्ने गरेको आरोप लाग्ने गरेको छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, शान्ति र सुरक्षा शासन कुनै स्थिर अवस्था नभई एक निरन्तर चलिरहने अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रिया हो। परम्परागत सैन्य सुरक्षाबाट सुरु भएको यो अवधारणा आज मानव अधिकार, वातावरण, र प्रविधिसँग जोडिएर बहुआयामिक बनेको छ।

सुरक्षा परिषद्को पुनर्संरचना, भिटो पावरको मर्यादा, नयाँ प्रविधिको अन्तर्राष्ट्रिय नियमन, र क्षेत्रीय संस्थाहरूको सशक्तीकरण बिना २१ औं शताब्दीमा दिगो शान्ति सम्भव छैन। विश्वमा दिगो शान्ति र सुरक्षा कायम गर्न बहुपक्षीय सहकार्य (Multilateralism) र नियममा आधारित अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था (Rules-based International Order) लाई सुदृढ बनाउनु आजको प्रमुख आवश्यकता हो।

मानव विकास शासन (Human Development Governance)

परिचय (Introduction)

२० औं शताब्दीको उत्तरार्धसम्म विकासलाई केवल आर्थिक वृद्धि (Economic Growth), कुल गृहस्थ उत्पादन (GDP), र भौतिक पूर्वाधारको निर्माणसँग मात्र जोडेर हेरिन्थ्यो। तर, सन् १९९० मा महबुब उल हक (Mahbub ul Haq) र अमर्त्य सेन (Amartya Sen) जस्ता अर्थशास्त्रीहरूले विकासको यस परम्परागत अवधारणालाई चुनौती दिँदै मानव विकास (Human Development) को अवधारणा अघि सारे। मानव विकासको सार भनेको विकासको केन्द्रमा "मानिस" हुनुपर्छ भन्ने हो। मानिसका रोजाइहरू (Choices) को विस्तार गर्नु, क्षमता (Capabilities) अभिवृद्धि गर्नु, र स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता गर्नु नै वास्तविक विकास हो।

यसै अवधारणालाई विश्वव्यापी, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरमा नीति, नियम, संस्था र स्रोतसाधनमार्फत सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रियालाई मानव विकास शासन (Human Development Governance) भनिन्छ। यसले स्वास्थ्य, शिक्षा, जीवनस्तर, लैङ्गिक समानता, र सामाजिक समावेशीकरण जस्ता क्षेत्रहरूमा सर्वव्यापी पहुँच पुऱ्याउन अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू, राज्यहरू र नागरिक समाजबीचको सहकार्यलाई निर्देशित गर्दछ।

१. मानव विकास शासनका मुख्य स्तम्भहरू (Key Pillars of Human Development)

मानव विकास शासनले मुख्यतया निम्न तीन आधारभूत आयामहरूलाई केन्द्रमा राखेर नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्दछ (जसलाई मानव विकास सूचकाङ्क - HDI ले पनि मापन गर्छ):

१. दीर्घ र स्वस्थ जीवन (A Long and Healthy Life): गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, बाल तथा मातृ मृत्युदरमा कमी, पोषण, र महामारी नियन्त्रण।
२. ज्ञान र शिक्षामा पहुँच (Access to Knowledge and Education): साक्षरता, समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा, र प्राविधिक एवं व्यावसायिक सीपको विकास।
३. सभ्य जीवनस्तर (A Decent Standard of Living): प्रतिव्यक्ति आय (GNI per capita), रोजगारीका अवसर, गरिबी निवारण, र क्रयशक्तिमा सुधार।

यसबाहेक, आधुनिक मानव विकास शासनमा इक्विटी (समानता), दिगोपना (Sustainability), सशक्तीकरण (Empowerment), र सुरक्षा (Security) लाई पनि मुख्य स्तम्भका रूपमा लिइन्छ।

२. मानव विकास शासनका प्रमुख संरचना र संयन्त्रहरू (Key Structures and Actors)

मानव विकास शासनलाई अघि बढाउन बहुस्तरीय संस्थाहरूले काम गरिरहेका छन्:

क) संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र यसका नियोगहरू (UN & Specialized Agencies):

- **संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP):** मानव विकास शासनको अग्रणी निकाय हो। यसले सन् १९९० देखि वार्षिक रूपमा **मानव विकास प्रतिवेदन (Human Development Report - HDR)** र मानव विकास सूचकाङ्क (HDI) सार्वजनिक गर्दै आएको छ।
- **अन्य विशेष नियोगहरू:** शिक्षाका लागि UNESCO, स्वास्थ्यका लागि WHO, बालबालिकाका लागि UNICEF, र श्रम अधिकारका लागि ILO ले विश्वव्यापी नीति र मापदण्ड तय गर्छन्।

ख) अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत ढाँचाहरू (Global Policy Frameworks):

- **सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (MDGs 2000–2015):** गरिबी, साक्षरता र स्वास्थ्य सुधारका लागि तय गरिएका आठ लक्ष्यहरू।
- **दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs 2015–2030):** "कोही पनि नछाडियोस्" (Leave No One Behind) भन्ने मूल नाराका साथ जारी १७ वटा लक्ष्यहरू, जसले गरिबी अन्त्य, गुणस्तरीय शिक्षा, लैङ्गिक समानता, र स्वास्थ्यलाई प्राथमिकता दिएका छन्।

ग) राष्ट्रिय सरकार र स्थानीय निकायहरू (National Governments):

अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूलाई राष्ट्रिय बजेट, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, र समावेशी नीति) मार्फत तल्लो तहसम्म पुऱ्याउने मुख्य जिम्मेवारी राज्यको हुन्छ।

३. मानव विकास शासनको महत्त्व (Importance of Human Development Governance)

- **आर्थिक वृद्धिलाई मानव कल्याणसँग जोड्नु:** केवल GDP बढेर मात्र पुग्न, उक्त वृद्धिले सर्वसाधारणको जीवनस्तर सुधारेको छ कि छैन भन्ने कुरा मानव विकास शासनले सुनिश्चित गर्छ।
- **सामाजिक न्याय र असमानता न्यूनीकरण:** सीमान्तकृत, महिला, र गरिब वर्गलाई शिक्षा र स्वास्थ्यको पहुँचमा प्राथमिकता दिई सामाजिक असमानता घटाउन सहयोग गर्छ।
- **दीर्घकालीन क्षमता निर्माण:** मानव पूँजी (Human Capital) मा लगानी गर्नाले देशको उत्पादकत्व बढाउँछ र दिगो विकासको जग बसाल्छ।
- **मानव अधिकारको रक्षा:** शिक्षा, स्वास्थ्य, र रोजगार प्राप्त गर्नु मानव अधिकारको विषय भएकाले यसले अधिकारमा आधारित विकास (Rights-Based Approach) लाई प्रवर्द्धन गर्छ।

४. मानव विकास शासनका प्रमुख चुनौतीहरू (Key Challenges)

मानव विकास शासनले विश्वभरि नै निम्न गम्भीर चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ:

- **बढ्दो सामाजिक-आर्थिक असमानता (Rising Inequality):** धनी र गरिब देशहरू तथा एउटै देशभित्रका धनी र गरिब वर्गबीच शिक्षा, स्वास्थ्य, र प्रविधिको पहुँचमा ठूलो खाडल (Digital and Economic Divide) कायम छ।
- **सङ्कट र महामारीको असर:** कोभिड-१९ जस्ता विश्वव्यापी महामारी, आर्थिक मन्दी, र भू-राजनीतिक द्वन्द्वहरूले विगत दशकौँमा मानव विकासमा हासिल भएका उपलब्धिहरूलाई पछाडि धकेलेका छन्।

- **जलवायु परिवर्तन (Climate Change):** वातावरणीय विनाशको सबैभन्दा ठूलो मार गरीब र विकासशील देशका मानिसहरूमाथि परेको छ, जसले उनीहरूको खाद्य सुरक्षा र स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पुऱ्याएको छ।
- **वित्तीय स्रोतको कमी (Funding Deficit):** विकासशील देशहरूमा शिक्षा, स्वास्थ्य, र सामाजिक सुरक्षाका लागि पर्याप्त बजेट र वैदेशिक सहायता (ODA) को अभाव हुनु।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, मानव विकास शासन आधुनिक विकास अर्थशास्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको एक अति महत्त्वपूर्ण आयाम हो। यसले विकासको परम्परागत परिभाषालाई बदलेर मानिसको जीवनको गुणस्तर, स्वतन्त्रता र क्षमता अभिवृद्धिलाई विकासको मूल मापदण्ड बनाएको छ।

जलवायु परिवर्तन, प्रविधिको असमान पहुँच, र आर्थिक मन्दी जस्ता समसामयिक चुनौतीहरू सम्बोधन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य, उत्तरदायी सुशासन, र सामाजिक सुरक्षामा लगानी बढाउनु अपरिहार्य छ। जबसम्म विश्वका प्रत्येक नागरिकले शिक्षा, स्वास्थ्य र आत्मसम्मानका साथ बाँच्न पाउने अवसर प्राप्त गर्दैनन्, तबसम्म दिगो शान्ति र समृद्धिको परिकल्पना पूरा हुन सक्दैन।

वातावरणीय शासन (Environmental Governance)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीमा वातावरणीय विनाश र जलवायु परिवर्तन सम्पूर्ण मानव सभ्यता र पृथ्वीको अस्तित्वका लागि नै सबैभन्दा ठूलो चुनौतीका रूपमा देखा परेका छन्। भूमण्डलीय तापक्रम वृद्धि (Global Warming), जैविक विविधताको हास, वन फँडानी, ओजोन तहको विनाश, र जल तथा वायु प्रदूषण जस्ता समस्याहरू कुनै एउटा राष्ट्रको भौगोलिक सिमानाभित्र मात्र सीमित छैनन्। एउटा देशले गरेको प्रदूषणको मार अर्को देशले भोग्नुपर्ने यथार्थले वातावरणीय मुद्दाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय बनाएको छ।

यसै पृष्ठभूमिमा वातावरणीय शासन (Environmental Governance) को अवधारणाको विकास भएको हो। वातावरणीय शासन भन्नाले वातावरण र प्राकृतिक स्रोतसाधनको संरक्षण, व्यवस्थापन र दिगो उपयोगका लागि अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा तय गरिने नियम, कानून, नीति, संस्थागत ढाँचा र निर्णय प्रक्रियाहरूको समग्र प्रणालीलाई बुझाउँछ। यसको मुख्य ध्येय आर्थिक विकास र वातावरणीय संरक्षणबीच सन्तुलन कायम गर्दै दिगो विकास (Sustainable Development) हासिल गर्नु हो।

१. वातावरणीय शासनका प्रमुख आधारभूत सिद्धान्तहरू (Key Principles)

वातावरणीय शासनलाई नीतिगत र कानूनी रूपमा सञ्चालन गर्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमार्फत निम्न मुख्य सिद्धान्तहरू स्थापित गरिएका छन्:

१. **दिगो विकासको सिद्धान्त (Sustainable Development Principle):** वर्तमान पुस्ताका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्दा भावी पुस्ताको आवश्यकता पूर्ति गर्ने क्षमतामा सम्झौता नगरी प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्ने।

2. **प्रदूषकले तिर्ने सिद्धान्त (Polluter Pays Principle - PPP):** वातावरणमा क्षति पुऱ्याउने वा प्रदूषण फैलाउने पक्ष वा उद्योगले नै त्यसको नियन्त्रण र क्षतिपूर्तिको आर्थिक भार व्यहोर्नुपर्ने।
3. **पूर्वसावधानीको सिद्धान्त (Precautionary Principle):** कुनै कार्यले वातावरणमा गम्भीर वाअपरिवर्तनीय क्षति पुऱ्याउने जोखिम छ भने, पूर्ण वैज्ञानिक प्रमाणको अभावलाई देखाएर संरक्षणका उपायहरू अपनाउन ढिलाइ गर्न नपाइने।
4. **साझा तर फरक-फरक दायित्वको सिद्धान्त (Common But Differentiated Responsibilities - CBDR):** वातावरण संरक्षण सम्पूर्ण विश्वको साझा दायित्व हो, तर ऐतिहासिक रूपमा धेरै प्रदूषण फैलाएका विकसित देशहरूले बढी आर्थिक र प्राविधिक जिम्मेवारी लिनुपर्ने र विकासशील देशहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने।

२. वातावरणीय शासनका प्रमुख संस्थागत र नीतिगत ढाँचाहरू (Key Frameworks and Institutions)

विश्वव्यापी स्तरमा वातावरणीय शासन सञ्चालन गर्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र सन्धि-सम्झौताहरू कार्यरत छन्:

क) अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र महासन्धिहरू (Global Conventions & Summits):

- **स्टकहोम सम्मेलन (Stockholm Conference - 1972):** वातावरणलाई अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति र शासनको मुख्य विषय बनाउने पहिलो ऐतिहासिक सम्मेलन।
- **रियो पृथ्वी सम्मेलन (Rio Earth Summit - 1992):** यस सम्मेलनले वातावरणीय शासनको आधुनिक जग बसायो। यसै सम्मेलनमार्फत UNFCCC (जलवायु परिवर्तन), CBD (जैविक विविधता), और Agenda 21 जस्ता महत्त्वपूर्ण ढाँचाहरू जन्मिए।
- **पेरिस सम्झौता (Paris Agreement - 2015):** विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धिलाई पूर्व-औद्योगिक स्तरभन्दा १.५ देखि २ डिग्री सेल्सियसभन्दा माथि बढ्न नदिने लक्ष्यसहितको ऐतिहासिक जलवायु सम्झौता।

ख) प्रमुख संस्था र नियोगहरू (Key Agencies):

- **संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय वातावरण कार्यक्रम (UNEP):** वातावरणसम्बन्धी विश्वव्यापी नीति निर्माण र समन्वय गर्ने केन्द्रीय निकाय।
- **जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तरसरकारी प्यानल (IPCC):** जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी वैज्ञानिक अध्ययन, तथ्याङ्क र प्रतिवेदन तयार पार्ने सर्वोच्च निकाय।
- **ग्लोबल इन्भाइरोन्मेन्ट फेसिलिटी (GEF) र ग्रीन क्लाइमेट फण्ड (GCF):** विकासशील देशहरूलाई वातावरणीय आयोजना र जलवायु अनुकूलनका लागि वित्तीय सहयोग उपलब्ध गराउने कोषहरू।

३. वातावरणीय शासनका प्रमुख समसामयिक चुनौतीहरू (Key Challenges)

कागजी रूपमा धेरै नीति र सम्झौताहरू बने तापनि व्यावहारिक कार्यान्वयनमा वातावरणीय शासनले गम्भीर चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ:

- **राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभाव र राष्ट्रिय स्वार्थ:** धनी र शक्तिशाली देशहरू (जस्तै: जीवाश्म इन्धनमा आधारित अर्थतन्त्र भएका राष्ट्रहरू) ले आफ्नो आर्थिक स्वार्थका कारण हरितगृह ग्यास उत्सर्जन घटाउने प्रतिबद्धताहरू पूर्ण रूपमा पालना नगर्नु।
- **वातावरणीय वित्त (Climate Finance) को अभाव:** विकसित देशहरूले विकासशील र हरितगृह ग्यास कम उत्सर्जन गर्ने साना देशहरूलाई जलवायु अनुकूलन र क्षतिपूर्तिका लागि दिने भनेको वार्षिक १०० अर्ब डलरभन्दा बढीको सहयोग रकम पूर्ण रूपमा उपलब्ध गराउन नसक्नु।
- **कार्यान्वयन र अनुगमन संयन्त्रको कमजोरी:** अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय कानूनहरू प्रायः 'सफ्ट ल' (Soft Law) का रूपमा रहने भएकाले सन्धि पालना नगर्ने देशहरूलाई बाध्यकारी कारवाही वा सजाय गर्ने कडा कानुनी संयन्त्रको अभाव छ।
- **उत्तर-दक्षिण मतभेद (North-South Divide):** विकसित देशहरू (North) ले संरक्षणलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने तर्क गर्छन् भने विकासशील देशहरू (South) ले गरिबी निवारण र आर्थिक विकास आफ्ना लागि प्राथमिकता भएको र ऐतिहासिक प्रदूषकहरूले बढी भार बोक्नुपर्ने अडान राख्छन्।

४. नेपाल जस्ता जोखिमयुक्त देशका लागि वातावरणीय शासनको महत्त्व

नेपाल हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा नगण्य (०.०५% भन्दा कम) योगदान पुऱ्याउने देश भए तापनि जलवायु परिवर्तनको उच्च जोखिममा रहेको छ। हिमाल पघिलने, हिमताल विस्फोट (GLOF) को खतरा, बेमौसमी बाढी-पहिरो, र कृषि प्रणालीमा परेको असर नेपालका प्रमुख वातावरणीय सङ्कट हुन्।

त्यसैले, अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय शासनमा सक्रिय सहभागिता जनाउँदै जलवायु न्याय (Climate Justice) को माग गर्नु, हानिनोक्सानी कोष (Loss and Damage Fund) बाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नु, र स्थानीय स्तरमा अनुकूलन (Adaptation) कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु नेपालका लागि अति महत्त्वपूर्ण छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, वातावरणीय शासन कुनै एउटा देश वा संस्थाको मात्र प्रयासले सफल हुन सक्दैन। यो मानव जातिको साझा अस्तित्वसँग जोडिएको बहुस्तरीय र बहुपक्षीय प्रक्रिया हो।

वातावरणीय सङ्कटलाई सम्बोधन गर्न केवल घोषणापत्रहरूमा सीमित नरही विकसित राष्ट्रहरूले इमानदारीपूर्वक वित्तीय र प्रविधिक हस्तान्तरण गर्नुपर्छ। साथै, राज्यहरू, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, र स्थानीय समुदायको एकीकृत सहकार्यमार्फत वातावरणीय न्याय र दिगो विकास सुनिश्चित गर्नु नै आजको विश्वको पहिलो प्राथमिकता हुनुपर्छ।

युनिट ४: विश्वव्यापी सङ्गठनहरू र क्षेत्रीयतावाद

(Unit 4: Global Organizations and Regionalism)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) दुईवटा परिपूरक तर भिन्न गतिशीलतामा सञ्चालित छन्: विश्वव्यापीकरण (Globalism) र क्षेत्रीयतावाद (Regionalism)। एकातिर, सम्पूर्ण विश्वलाई एउटै छानामुनि ल्याएर व्यापार, शान्ति र विकासका साझा नियमहरू लागू गर्न विश्वव्यापी

सङ्गठनहरू (Global Organizations) क्रियाशील छन् भने, अर्कोतिर निश्चित भौगोलिक क्षेत्रका देशहरू आफ्ना विशिष्ट साझा हित, सुरक्षा र आर्थिक सहकार्यका लागि क्षेत्रीय सङ्गठनहरू (Regional Organizations) मार्फत सङ्गठित भइरहेका छन्।

यस एकाइमा विश्वव्यापी शासन सञ्चालन गर्ने प्रमुख विश्वव्यापी वित्तीय तथा व्यापारिक संस्थाहरू (IMF, World Bank, WTO) र विश्व राजनीतिमा क्षेत्रीयतावादको अवधारणा, विकास, तथा प्रमुख क्षेत्रीय संस्थाहरूको भूमिकाका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरिन्छ।

१. विश्वव्यापी आर्थिक तथा वित्तीय सङ्गठनहरू (Global Economic & Financial Organizations)

दोस्रो विश्वयुद्धपछि स्थापित ब्रिटन वुड्स प्रणाली (Bretton Woods System - 1944) ले आधुनिक विश्वव्यापी आर्थिक शासनको जग बसालेको हो। यसअन्तर्गत तीन प्रमुख विश्वव्यापी संस्थाहरू रहेका छन्:

क) अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund - IMF)

- **स्थापना र भूमिका:** सन् १९४५ मा स्थापित IMF को मुख्य कार्य विश्वव्यापी मौद्रिक सहकार्य (Monetary Cooperation), विनिमय दरमा स्थायित्व (Exchange Rate Stability), र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय सन्तुलन कायम गर्नु हो।
- **प्रमुख कार्यहरू:**
 - **भुक्तानी सन्तुलन (Balance of Payments) सङ्कट:** भुक्तानी सन्तुलनमा समस्या परेका सदस्य राष्ट्रहरूलाई अल्पकालीन ऋण सहयोग उपलब्ध गराउने।
 - **संरचनात्मक समायोजन (Structural Adjustment Programs - SAPs):** ऋण दिँदा सम्बन्धित देशलाई आर्थिक सुधार, सरकारी खर्च कटौती, र उदारीकरण गर्न शर्तहरू (Conditionality) राख्ने।
- **चुनौती:** IMF मा धनी राष्ट्रहरू (विशेष गरी अमेरिका र युरोपेली देशहरू) को भोटिङ शेयर बढी भएकाले यसका नीतिहरू विकासशील देश विरोधी हुने गरेको आलोचना हुने गर्छ।

ख) विश्व बैंक (World Bank Group)

- **स्थापना र भूमिका:** सुरुमा दोस्रो विश्वयुद्धबाट ध्वस्त युरोपको पुनःनिर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पुनःनिर्माण र विकास बैंक (IBRD) का रूपमा स्थापित यो संस्था आज विश्वभर गरिबी निवारण र दीर्घकालीन विकासमा केन्द्रित छ।
- **प्रमुख कार्यहरू:**
 - विकासशील देशहरूलाई पूर्वाधार निर्माण (सडक, बिजुली), शिक्षा, स्वास्थ्य, र गरिबी निवारणका लागि दीर्घकालीन सहूलियतपूर्ण ऋण तथा अनुदान उपलब्ध गराउने।
 - IDA (अन्तर्राष्ट्रिय विकास सङ्घ) मार्फत अति कम विकसित देशहरूलाई शून्य वा न्यून ब्याजदरमा ऋण दिने।

ग) विश्व व्यापार सङ्गठन (World Trade Organization - WTO)

- **स्थापना र भूमिका:** सन् १९४७ को GATT (व्यापार तथा शुल्कसम्बन्धी सामान्य सम्झौता) लाई प्रतिस्थापन गर्दै १ जनवरी १९९५ मा WTO को औपचारिक स्थापना भयो। यो विश्वव्यापी व्यापार नियमन गर्ने एकमात्र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था हो।
- **प्रमुख कार्यहरू:**
 - **व्यापार उदारीकरण (Trade Liberalization):** सीमा शुल्क (Tariffs) र गैर-शुल्क व्यवधानहरू हटाई खुला र स्वतन्त्र व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने।
 - **विवाद समाधान संयन्त्र (Dispute Settlement Mechanism):** सदस्य राष्ट्रहरूबीच व्यापारिक विवाद उत्पन्न भएमा न्यायिक माध्यमबाट समाधान गर्ने।
- **चुनौती:** कृषि अनुदान (Agricultural Subsidies) को विषयमा विकसित र विकासशील देशहरूबीचको तीव्र मतभेद, र संरक्षणवादी नीतिहरूको पुनः उदय।

२. क्षेत्रीयतावाद: अवधारणा र विकासक्रम (Regionalism: Concept and Evolution)

क) क्षेत्रीयतावाद भनेको के हो?

क्षेत्रीयतावाद (Regionalism) भन्नाले एउटै भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका, साझा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, वा आर्थिक हित भएका राज्यहरूबीच औपचारिक सम्झौता र संस्थाहरूमार्फत सहकार्य बढाउने प्रक्रियालाई बुझाउँछ।

ख) क्षेत्रीयतावादका लहरहरू (Waves of Regionalism):

1. **पुरानो क्षेत्रीयतावाद (Old Regionalism - 1950s-1970s):** शीतयुद्धको समयमा सुरु भएको यो लहर सैन्य सुरक्षा (उदा. NATO, Warsaw Pact) र राज्य-नियन्त्रित व्यापारिक संरक्षणमा केन्द्रित थियो।
2. **नयाँ क्षेत्रीयतावाद (New Regionalism - 1990s पछि):** शीतयुद्धको अन्त्य र भूमण्डलीकरणसँगै सुरु भएको यो लहर आर्थिक एकीकरण, बहुपक्षीयता, खुला व्यापार, वातावरण, र मानव अधिकार जस्ता बहुआयामिक विषयमा केन्द्रित छ।

ग) क्षेत्रीय एकीकरणका चरणहरू (Stages of Regional Integration):

- प्राथमिकता प्राप्त व्यापार क्षेत्र (PTA) $\rightarrow$ स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (FTA) $\rightarrow$ कस्टम युनियन (Customs Union) $\rightarrow$ साझा बजार (Common Market) $\rightarrow$ आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (Economic & Monetary Union)।

३. प्रमुख क्षेत्रीय सङ्गठनहरू (Major Regional Organizations)

विश्वका विभिन्न भूभागमा स्थापित प्रमुख क्षेत्रीय सङ्गठनहरूको संक्षिप्त चर्चा निम्न अनुसार छ:

१. युरोपेली सङ्गठन (European Union - EU)

- **स्थिति:** क्षेत्रीय एकीकरणको सबैभन्दा सफल र सर्वोच्च नमूना।
- **विशेषता:** यसले साझा बजार, साझा मुद्रा (Euro), र सीमाविहीन यात्रा (Schengen Zone) को व्यवस्था गरेको छ। EU सँग आफ्नै संसद्, अदालत, र केन्द्रीय बैंक रहेको छ।

२. दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहकार्य सङ्गठन (SAARC)

- **स्थापना:** सन् १९८५ (मुख्यालय: काठमाडौं, नेपाल)।
- **उद्देश्य:** दक्षिण एसियाली देशहरूबीच आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सहकार्य बढाउने।
- **चुनौती:** भारत र पाकिस्तानबीचको राजनीतिक शत्रुता, अविश्वास, र SAFTA (दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र) को फितलो कार्यान्वयनका कारण सार्क हाल निष्क्रियप्रायः छ।

३. दक्षिण-पूर्वी एसियाली राष्ट्रहरूको सङ्गठन (ASEAN)

- **स्थापना:** सन् १९६७।
- **विशेषता:** आर्थिक वृद्धि, सांस्कृतिक विकास र क्षेत्रीय शान्तिका लागि स्थापित यो संस्था 'आसियान शैली' (ASEAN Way - आन्तरिक मामिलामा गैर-हस्तक्षेप र सहमतिबाट निर्णय) का लागि प्रसिद्ध र सफल मानिन्छ।

४. अन्य प्रमुख क्षेत्रीय सङ्गठनहरू:

- **अफ्रिकन युनियन (AU):** अफ्रिकी महादेशको राजनीतिक र आर्थिक एकीकरण।
- **BRICS (ब्राजिल, रुस, भारत, चीन, दक्षिण अफ्रिका आदि):** पश्चिमी वर्चस्वयुक्त विश्वव्यापी वित्तीय संस्था (IMF/WB) को विकल्पका रूपमा उदीयमान अर्थतन्त्रहरूको गठबन्धन (New Development Bank को स्थापना)।
- **BIMSTEC:** बङ्गालको खाडी वरपरका देशहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक सहकार्य।

४. विश्वव्यापीकरण र क्षेत्रीयतावाद: पूरक कि प्रतिस्पर्धी? (Globalism vs. Regionalism)

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा क्षेत्रीयतावाद र विश्वव्यापीकरणबीचको सम्बन्धबारे दुई दृष्टिकोण छन्:

- **पूरक दृष्टिकोण (Building Blocks):** क्षेत्रीय सङ्गठनहरूले साना र विकासशील देशहरूलाई एकत्रित गरी विश्वव्यापीकरणमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम बनाउँछन्। यसले बहुपक्षीय व्यापार र शान्तिलाई मद्दत पुऱ्याउँछ।
- **प्रतिस्पर्धी दृष्टिकोण (Stumbling Blocks):** क्षेत्रीय व्यापारिक गुटहरू (Trade Blocs) ले आफ्ना सदस्यहरूलाई मात्र सुविधा दिई गैर-सदस्यहरूप्रति संरक्षणवादी नीति अपनाउँदा यसले WTO को सर्वव्यापी खुला व्यापारको अवधारणालाई कमजोर बनाउँछ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, विश्वव्यापी सङ्गठनहरू र क्षेत्रीयतावाद आधुनिक विश्वव्यापी शासनका दुई सुदृढ स्तम्भ हुन्। IMF, World Bank, र WTO जस्ता विश्वव्यापी संस्थाहरूले विश्वव्यापी नियम र वित्तीय व्यवस्था सञ्चालन गर्छन् भने EU, ASEAN, र SAARC जस्ता क्षेत्रीय संस्थाहरूले स्थानीय आवश्यकता र भू-राजनीतिक यथार्थ अनुसार सहकार्यको बाटो पहिल्याउँछन्।

२१ औं शताब्दीमा पश्चिमा वर्चस्व कमजोर हुँदै जाँदा र बहुध्रुवीय विश्वको उदय भइरहँदा Global Organizations मा संरचनात्मक सुधार (उदा. IMF/WB को कोटा सुधार) र क्षेत्रीय संस्थाहरूको सशक्तीकरण बिना सन्तुलित र न्यायपूर्ण विश्वव्यापी शासन सम्भव छैन।

प्रमुख विश्वव्यापी तथा क्षेत्रीय संस्थाहरूको भूमिका: एक विस्तृत अध्ययन

(Roles of World Bank, IMF, WTO, ADB, ILO, and ICC)

परिचय (Introduction)

विश्वव्यापी शासन (Global Governance) र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सञ्चालन केवल राष्ट्र-राज्यहरू (Nation-States) को कूटनीतिमा मात्र सीमित छैन। दोस्रो विश्वयुद्धपछिको समयमा स्थापित विश्वव्यापी तथा क्षेत्रीय संस्थाहरूले विश्वको आर्थिक स्थायित्व, व्यापार नियमन, विकास निर्माण, श्रम अधिकारको रक्षा, र न्यायिक व्यवस्थापनमा निर्णायक भूमिका खेल्दै आएका छन्।

आधुनिक बहुपक्षीय प्रणाली (Multilateral System) का प्रमुख आधारस्तम्भका रूपमा रहेका विश्व बैंक (World Bank), अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF), विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO), एसियाली विकास बैंक (ADB), अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO), र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (ICC) ले आ-आफ्नो विशिष्ट कार्यक्षेत्रभित्र रहेर विश्वव्यापी व्यवस्था, नियमन र न्याय प्रवर्धनमा पुऱ्याएको योगदान, चुनौती र सान्दर्भिकताको विस्तृत अध्ययन तल प्रस्तुत गरिएको छ।

१. विश्व बैंक (World Bank Group)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

सन् १९४४ को ब्रिटन वुड्स सम्मेलन (Bretton Woods Conference) मार्फत स्थापित विश्व बैंक सुरुमा दोस्रो विश्वयुद्धबाट ध्वस्त युरोपेली राष्ट्रहरूको पुनःनिर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय पुनःनिर्माण र विकास बैंक (IBRD) का रूपमा कार्यभार सम्हालेको थियो। समयक्रमसँगै यसले आफ्नो दायरा विस्तार गर्दै विकासशील तथा अति कम विकसित देशहरूमा गरिबी निवारण र दीर्घकालीन विकास निर्माणलाई आफ्नो मुख्य ध्येय बनाएको छ।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

१. दीर्घकालीन विकास ऋण तथा अनुदान: सडक, जलविद्युत्, सिँचाई, शिक्षा, स्वास्थ्य, र शहरी विकास जस्ता पूर्वाधारका आयोजनाहरूमा न्यून वा शून्य ब्याजदरमा दीर्घकालीन ऋण र अनुदान उपलब्ध गराउनु।
२. गरिबी निवारण र दिगो विकास: अति-गरिबी (Extreme Poverty) अन्त्य गर्ने र साझा समृद्धि (Shared Prosperity) प्रवर्धन गर्ने रणनीति अन्तर्गत दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDGs) कार्यान्वयनमा प्राविधिक तथा वित्तीय सहयोग पुऱ्याउनु।
३. अति कम विकसित देशहरूलाई सहयोग (IDA): अन्तर्राष्ट्रिय विकास सङ्घ (IDA) मार्फत विश्वका सबैभन्दा गरिब राष्ट्रहरूलाई बिना ब्याज (Grant/Concessional Credit) दीर्घकालीन आर्थिक सहायता प्रदान गर्नु।
४. ज्ञान, अनुसन्धान र परामर्श: 'विश्व विकास प्रतिवेदन' (World Development Report) जस्ता अनुसन्धानमूलक प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्दै सदस्य राष्ट्रहरूलाई आर्थिक नीति निर्माणमा प्राविधिक परामर्श दिनु।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

विकासशील देशहरूमा वातावरणीय विनाश र विस्थापन गराउने ठूला पूर्वाधार आयोजनाहरूलाई वित्तीय सहयोग गरेको, र पश्चिमा राष्ट्रहरू (विशेष गरी अमेरिका) को राजनीतिक प्रभाव रहेको भन्दै विश्व बैंकको आलोचना हुने गरेको छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (International Monetary Fund - IMF)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

विश्व बैंकसँगै १९४४ मा स्थापित IMF विश्वव्यापी मौद्रिक सहकार्य (Monetary Cooperation) र वित्तीय स्थायित्व (Financial Stability) कायम गर्ने सर्वोच्च अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था हो।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

1. **भुक्तानी सन्तुलन (Balance of Payments - BoP) सङ्कट व्यवस्थापन:** कुनै पनि सदस्य राष्ट्रको विदेशी मुद्रा सञ्चिति घटेर वा आयात धान्न नसकेर भुक्तानी सन्तुलनमा गम्भीर सङ्कट आउँदा अल्पकालीन वित्तीय सहायता (Bailout Package) प्रदान गर्नु।
2. **विनिमय दर स्थायित्व र निगरानी (Surveillance):** विश्वव्यापी मौद्रिक व्यवस्थाको अनुगमन गर्नुका साथै सदस्य राष्ट्रहरूको आर्थिक नीतिको विश्लेषण गरी सम्भावित वित्तीय जोखिमबारे पूर्वसचेत गराउनु।
3. **संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (Structural Adjustment Programs - SAPs):** सङ्कटग्रस्त देशहरूलाई ऋण दिँदा ती देशहरूको अर्थतन्त्रमा सरकारी खर्च कटौती, निजीकरण, कर सुधार, र उदारीकरण जस्ता कडा नीतिगत शर्तहरू (Conditionality) राख्ने र कार्यान्वयन गराउने।
4. **क्षमता विकास र तालिम:** सदस्य राष्ट्रहरूका केन्द्रीय बैंक तथा वित्त मन्त्रालयका कर्मचारीहरूलाई मौद्रिक नीति, वित्तीय व्यवस्थापन, र तथ्याङ्क सङ्कलनमा तालिम दिनु।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

IMF ले लगाउने कडा नीतिगत शर्तहरूका कारण गरिब राष्ट्रहरूमा स्वास्थ्य र शिक्षा जस्ता सामाजिक क्षेत्रको बजेट कटौती भई विपन्न वर्ग थप मारमा पर्ने गरेको आरोप लाग्ने गरेको छ। साथै, यसको कोटा र भोटिङ शेयर प्रणाली (Quota System) मा विकसित देशहरूको वर्चस्व रहेको छ।

३. विश्व व्यापार सङ्गठन (World Trade Organization - WTO)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

सन् १९४७ को व्यापार तथा शुल्कसम्बन्धी सामान्य सम्झौता (GATT) लाई प्रतिस्थापन गर्दै १ जनवरी १९९५ मा स्विट्जरल्याण्डको जेनेभामा मुख्यालय रहने गरी WTO को औपचारिक स्थापना भयो। यो विश्वव्यापी व्यापारका नियमहरू तय गर्ने र नियमन गर्ने एकमात्र बहुपक्षीय संस्था हो।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

1. **व्यापार उदारीकरण (Trade Liberalization):** भन्सार महसुल (Tariffs) र गैर-भन्सार व्यवधानहरू (Non-Tariff Barriers) हटाई वस्तु तथा सेवाको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई खुला, पारदर्शी र भेदभावहीन बनाउनु।

2. **सबैभन्दा अनुकूल राष्ट्र (MFN) र राष्ट्रिय व्यवहार (National Treatment) सिद्धान्त:** सबै सदस्य राष्ट्रहरूलाई व्यापारमा समान व्यवहार गर्ने र स्वदेशी तथा विदेशी वस्तुबीच विभेद गर्न नदिने नियम लागू गर्नु।
3. **विवाद समाधान संयन्त्र (Dispute Settlement Mechanism):** सदस्य राष्ट्रहरूबीच व्यापारिक विवाद उत्पन्न भएमा (जस्तै: एन्टि-डम्पिङ, सब्सिडी, वा गैर-कानुनी भन्सार) न्यायिक प्रक्रियाद्वारा त्यसको समाधान गर्नु।
4. **बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (TRIPS):** ट्रेडमार्क, पेटेन्ट, र कपिराइट जस्ता बौद्धिक सम्पत्तिको अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षण सम्बन्धी नियमहरू कार्यान्वयन गराउनु।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

कृषि अनुदान (Agricultural Subsidies) को विषयमा विकसित र विकासशील देशहरूबीच रहेको गम्भीर मतभेद, र अमेरिका जस्ता ठूला शक्ति राष्ट्रहरूले विवाद समाधान अङ्ग (Appellate Body) मा न्यायाधीश नियुक्ति रोक्दा सङ्गठन कमजोर बन्न पुगेको छ।

४. एसियाली विकास बैंक (Asian Development Bank - ADB)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

सन् १९६६ मा स्थापित ADB एसिया-प्रशान्त (Asia-Pacific) क्षेत्रको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा केन्द्रित एक क्षेत्रीय बहुपक्षीय विकास बैंक हो। यसको मुख्यालय फिलिपिन्सको म्यानिफिगुरे/शहर (मनिला) मा रहेको छ।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

1. **क्षेत्रीय पूर्वाधार विकास:** एसिया-प्रशान्त क्षेत्रका देशहरूमा यातायात (सडक, रेल), ऊर्जा (जलविद्युत, नवीकरणीय ऊर्जा), र शहरी पूर्वाधारमा ठूलो परिमाणमा ऋण र अनुदान उपलब्ध गराउनु।
2. **क्षेत्रीय एकीकरण र व्यापार (Regional Integration):** छिमेकी देशहरूबीच सडक, प्रसारण लाइन, र व्यापारिक नाका सुदृढ गरी क्षेत्रीय व्यापार बढाउने आयोजनाहरूमा (जस्तै: SASEC) वित्तीय सहयोग गर्नु।
3. **जलवायु परिवर्तन अनुकूलन:** एसिया-प्रशान्त क्षेत्रलाई जलवायु परिवर्तनको असरबाट जोगाउन नवीकरणीय ऊर्जा र जलवायु-उत्थानशील (Climate-Resilient) पूर्वाधारमा लगानी बढाउनु।
4. **निजी क्षेत्र प्रवर्द्धन:** सरकारी क्षेत्रका अतिरिक्त निजी क्षेत्रका विकास निर्माण आयोजनाहरूमा प्रत्यक्ष लगानी तथा ग्यारेन्टी प्रदान गर्नु।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

चीनले अघि सारेको एसियन इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्भेस्टमेन्ट बैंक (AIIB) सँगको प्रतिस्पर्धा, र जापान र अमेरिकाको अत्यधिक भोटिङ शेयरका कारण क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलनमा आउने तनावहरू।

५. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (International Labour Organization - ILO)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

सन् १९१९ को भर्साइल्स सन्धि (Versailles Treaty) मार्फत राष्ट्र सङ्घ (League of Nations) को अङ्गका रूपमा स्थापित ILO संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सबैभन्दा पुरानो विशेष नियोग हो। यो एकमात्र यस्तो संस्था हो, जसको संरचना त्रिपक्षीय (Tripartite) छ, जसमा सरकार, रोजगारदाता (मालिक), र श्रमिक (श्रमिक सङ्गठन) का प्रतिनिधिहरू समान रूपमा सहभागी हुन्छन्।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

1. **अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्ड निर्धारण:** न्यूनतम ज्याला, काम गर्ने घण्टा, कार्यस्थलको सुरक्षा, र व्यावसायिक स्वास्थ्यसम्बन्धी महासन्धि (Conventions) र सिफारिशहरू पारित गर्नु।
2. **मर्यादित काम (Decent Work Agenda):** विश्वभरका श्रमिकहरूका लागि स्वतन्त्रता, समता, सुरक्षा, र मानवीय मर्यादाका साथ काम गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु।
3. **मौलिक श्रम अधिकारको रक्षा:** बालश्रम अन्त्य, जबर्जस्ती श्रम (Forced Labour) उन्मूलन, कार्यस्थलमा हुने विभेदको अन्त्य, र ट्रेड युनियन गठन गर्ने स्वतन्त्रता (Freedom of Association) को सुनिश्चितता।
4. **वैदेशिक रोजगारी र आप्रवासी श्रमिकको सुरक्षा:** नेपाल जस्ता श्रम निर्यातक देशका आप्रवासी श्रमिकहरूको हक, हित र सामाजिक सुरक्षाका लागि नीतिगत मापदण्ड तय गर्नु।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

अनौपचारिक क्षेत्र (Informal Sector) का श्रमिकहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउन नसक्नु, र अभौतिक प्रविधि (Gig Economy / Digital Platform Work) ले ल्याएका नयाँ प्रकारका श्रम शोषणहरूलाई नियमन गर्न ढिलाइ हुनु।

६. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (International Criminal Court - ICC)

क) पृष्ठभूमि र स्वरूप:

सन् १९९८ मा पारित रोम विधान (Rome Statute) का आधारमा १ जुलाई २००२ देखि नेदरल्याण्ड्सको द हेग (The Hague) मा ICC को औपचारिक स्थापना भयो। यो विश्वका गम्भीरतम मानवीय अपराधहरूको सुनुवाइ गर्ने पहिलो र एकमात्र स्थायी अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत हो।

ख) प्रमुख भूमिकाहरू र कार्यहरू:

1. **गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरूको क्षेत्राधिकार:** मुख्यतया चार प्रकारका अति गम्भीर अपराधहरूमा व्यक्ति विशेष (Individual) लाई जवाफदेही बनाउनु:
 - नरसंहार (Genocide)
 - मानवता विरुद्धको अपराध (Crimes Against Humanity)
 - युद्ध अपराध (War Crimes)
 - आक्रमणको अपराध (Crime of Aggression)

2. **पूरक क्षेत्राधिकारको सिद्धान्त (Principle of Complementarity):** यदि कुनै देशको राष्ट्रिय अदालतले आफ्नै नागरिक वा नेतामाथि भएका गम्भीर अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धान वा कारबाही गर्न नसकेमा वा नगरेमा मात्र ICC ले हस्तक्षेप गर्दछ।
3. **दण्डहीनता (Impunity) को अन्त्य:** राष्ट्रप्रमुख, सैन्य कमाण्डर वा शक्तिशाली नेताहरू जोसुकै भए पनि उनीहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याई पक्राउ पुर्जी (Arrest Warrant) जारी गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय न्याय स्थापना गर्ने।

ग) विद्यमान चुनौती र आलोचना:

अमेरिका, रुस, चीन, र भारत जस्ता ठूला र शक्तिशाली राष्ट्रहरू रोम विधानको पक्षराष्ट्र (Member) बनेका छैनन्। ICC सँग आफ्नै कुनै प्रहरी वा सैन्यबल नभएकाले पक्राउ पुर्जी कार्यान्वयनका लागि सदस्य राष्ट्रहरूको सहयोगमा निर्भर रहनुपर्छ। साथै, यसले अफ्रिकी नेताहरूलाई मात्र बढी निशाना बनाएको भन्दै 'पश्चिमा औपनिवेशिक अदालत' को आरोप पनि लाग्ने गरेको छ।

तुलनात्मक समीक्षा (Comparative Overview)

संस्था	स्थापना	मुख्यालय	मुख्य कार्यक्षेत्र	प्रमुख विशेषता / संयन्त्र
विश्व बैंक	१९४४	वासिङ्टन डि.सी., अमेरिका	पूर्वाधार विकास र दीर्घकालीन गरिबी निवारण	IDA मार्फत बिना ब्याज अनुदान र सहूलियतपूर्ण ऋण
IMF	१९४४	वासिङ्टन डि.सी., अमेरिका	मौद्रिक स्थायित्व र भुक्तानी सन्तुलन सङ्कट	बेलआउट प्याकेज र कडा नीतिगत शर्तहरू (SAPs)
WTO	१९९५	जेनेभा, स्विट्जरल्याण्ड	अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियमन र उदारीकरण	MFN सिद्धान्त र न्यायिक विवाद समाधान संयन्त्र
ADB	१९६६	मनिला, फिलिपिन्स	एसिया-प्रशान्त क्षेत्रको पूर्वाधार र एकीकरण	क्षेत्रीय विकास, SASEC, र जलवायु उत्थानशीलता
ILO	१९१९	जेनेभा, स्विट्जरल्याण्ड	श्रम अधिकार, मर्यादित काम, बालश्रम उन्मूलन	सरकार, रोजगारदाता र श्रमिकको 'त्रिपक्षीय' संरचना
ICC	२००२	द हेग, नेदरल्याण्ड्स	नरसंहार, युद्ध अपराध र मानवता विरुद्धको अपराध	व्यक्तिमाथि कारबाही गर्ने स्थायी न्यायिक निकाय

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, विश्व बैंक, IMF, WTO, ADB, ILO, र ICC ले आधुनिक विश्वव्यापी शासन (Global Governance) का भिन्न-भिन्न आयामहरू आर्थिक विकास, मौद्रिक स्थायित्व, खुला व्यापार, क्षेत्रीय पूर्वाधार, श्रम मर्यादा, र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायलाई सञ्चालन र नियमन गर्दै आएका छन्।

यी संस्थाहरूको उपस्थिति बिना आधुनिक बहुपक्षीय विश्व प्रणाली अराजक र दिशाहीन हुने निश्चित छ। यद्यपि, शक्ति राष्ट्रहरूको भिडो र वर्चस्व, नीतिगत असन्तुलन, र स्रोतसाधनको अभाव जस्ता संरचनात्मक समस्याहरू सम्बोधन गर्न यी संस्थाहरूमा सामयिक र लोकतान्त्रिक सुधार (Democratization and Institutional Reforms) गरिनु २१ औं शताब्दीको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको प्रमुख आवश्यकता हो।

क्षेत्रीयतावाद: एक विस्तृत अध्ययन (Regionalism: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

दोस्रो विश्वयुद्धपछिको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) मा दुईवटा समानान्तर गतिशीलताहरू देखा परे: विश्वव्यापीकरण (Globalism) र क्षेत्रीयतावाद (Regionalism)। एकातिर सम्पूर्ण विश्वलाई व्यापार, प्रविधि र कूटनीतिमार्फत एउटै विश्वव्यापी ढाँचामा जोड्ने प्रयास भयो भने, अर्कोतिर निश्चित भौगोलिक क्षेत्रका देशहरूले आफ्ना विशिष्ट साझा हित, सुरक्षा र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न एकापसमा सङ्गठित हुने प्रक्रिया सुरु गरे।

क्षेत्रीयतावाद (Regionalism) भन्नाले कुनै निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका, साझा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक वा आर्थिक हित भएका राष्ट्रहरूबीच औपचारिक संस्थाहरू, सन्धिहरू र सम्झौताहरूमार्फत सहकार्य र एकीकरण (Integration) बढाउने सिद्धान्त, प्रक्रिया र आन्दोलनलाई बुझाउँछ। यो केवल छिमेकी राष्ट्रहरूबीचको सामान्य सम्बन्ध मात्र नभई साझा नीति निर्माण गर्ने, अन्तर-क्षेत्रीय व्यापार बढाउने, र विश्व राजनीतिमा सामूहिक bargaining power (सामूहिक साख) निर्माण गर्ने रणनीतिक माध्यम हो।

१. क्षेत्रीयतावादका प्रमुख चालक तत्वहरू (Drivers of Regionalism)

क्षेत्रीयतावादको विकास र विस्तार हुनुका पछाडि मुख्यतया निम्न तत्वहरू जिम्मेवार छन्:

- भौगोलिक निकटता र साझा चासो (Geographical Proximity):** छिमेकी देशहरूबीच प्राकृतिक सीमा, नदी प्रणाली, र यातायातका पूर्वाधारहरू साझा हुने भएकाले वातावरण, जलस्रोत, र सीमा व्यवस्थापनमा सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ।
- आर्थिक लाभ र बजारको विस्तार (Economic Gains):** साना र विकासशील राष्ट्रहरूका लागि राष्ट्रिय बजार सीमित हुन्छ। क्षेत्रीय सङ्गठनमार्फत सीमा शुल्क (Tariffs) हटाई ठूलो साझा बजार (Common Market) निर्माण गर्दा वैदेशिक लगानी (FDI) र व्यापार प्रवर्द्धन हुन्छ।
- सुरक्षा र द्वन्द्व व्यवस्थापन (Security & Conflict Resolution):** इतिहासमा अविश्वास वा युद्ध रहेका छिमेकी राष्ट्रहरूलाई क्षेत्रीय संस्थाको छानामुनि ल्याएर वार्ता र विश्वास निर्माण (Confidence Building Measures) मार्फत दिगो शान्ति कायम गर्न सकिन्छ (उदा. युरोपमा द्वन्द्व रोक्न EU को गठन)।

4. विश्वव्यापीकरणका जोखिमहरूबाट रक्षा: विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी, वित्तीय सङ्कट वा शक्ति राष्ट्रहरूको थिचोमिचोबाट बच्न क्षेत्रीय राष्ट्रहरूले एउटा साझा रक्षात्मक कवच (Regional Safety Net) निर्माण गर्छन्।

२. क्षेत्रीय एकीकरणका चरणहरू (Stages of Regional Integration)

प्रसिद्ध अर्थशास्त्री बेला बालासा (Bela Balassa) का अनुसार क्षेत्रीय आर्थिक एकीकरण क्रमिक रूपमा निम्न चरणहरूमा अघि बढ्छ:

[१. प्राथमिकता प्राप्त व्यापार क्षेत्र (PTA)]

|

[२. स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (FTA)]

|

[३. कस्टम युनियन (Customs Union)]

|

[४. साझा बजार (Common Market)]

|

[५. आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (Economic & Monetary Union)]

- १. प्राथमिकता प्राप्त व्यापार क्षेत्र (Preferential Trade Area - PTA): सदस्य राष्ट्रहरूबीच निश्चित वस्तुहरूको भन्सार दरमा छुट दिइने प्राथमिक चरण।
- २. स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (Free Trade Area - FTA): सदस्य राष्ट्रहरूबीच आपसमा व्यापार गर्दा सबै वस्तु तथा सेवामा भन्सार महसुल शून्य बनाइने (उदा. SAFTA, NAFTA/USMCA)।
- ३. कस्टम युनियन (Customs Union): सदस्य राष्ट्रहरूबीच स्वतन्त्र व्यापार हुनुका साथै गैर-सदस्य (बाहिरी) देशहरूसँग व्यापार गर्दा सबै सदस्यले एउटै साझा भन्सार दर (Common External Tariff) लागू गर्ने।
- ४. साझा बजार (Common Market): वस्तु र सेवाका अतिरिक्त श्रम (कामदार) र पूँजी (Capital) को पनि सीमाविहीन स्वतन्त्र आवागमन हुने।
- ५. आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (Economic and Monetary Union): सबै सदस्य देशहरूले साझा आर्थिक नीति, साझा केन्द्रीय बैंक र साझा मुद्रा (उदा. युरोपेली युनियनको 'Euro') प्रयोग गर्ने सर्वोच्च एकीकरणको अवस्था।

३. क्षेत्रीयतावादको ऐतिहासिक विकासक्रम (Evolution: Old vs. New Regionalism)

अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिमा क्षेत्रीयतावादलाई मुख्यतया दुई लहरमा विभाजन गरेर हेरिन्छः

तुलनाको आधार	पुरानो क्षेत्रीयतावाद (Old Regionalism: 1950s-1970s)	नयाँ क्षेत्रीयतावाद (New Regionalism: 1990s पछि)
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	शीतयुद्ध (Cold War) को द्वि-ध्रुवीय विश्व राजनीति।	शीतयुद्धको अन्त्य र तीव्र विश्वव्यापीकरणको युग।
मुख्य ध्यान/केन्द्र	सैन्य सुरक्षा, राजनीतिक गठबन्धन र राज्य-नियन्त्रित व्यापार।	बहुआयामिक: खुला आर्थिक एकीकरण, वातावरण, मानव अधिकार, प्रविधि।
प्रकृति	बाहिरी देशहरूप्रति संरक्षणवादी (Closed Regionalism)।	विश्वव्यापी व्यापारसँग जोडिएको (Open Regionalism)।
पात्रहरू (Actors)	केवल राष्ट्रिय सरकार र नेताहरू (State-centric)।	बहु-पात्र: सरकार, निजी क्षेत्र, गैर-सरकारी संस्था, र नागरिक समाज।

४. प्रमुख क्षेत्रीय सङ्गठनहरूको स्वरूप (Major Regional Organizations)

विश्वका विभिन्न महादेशहरूमा क्षेत्रीयतावादका फरक-फरक स्वरूप र सफलताका उदाहरणहरू छन्ः

क) युरोपेली सङ्गठन (European Union - EU):

- क्षेत्रीय एकीकरणको विश्वकै सबैभन्दा परिपक्व र सफल उदाहरण।
- यसले साझा बजार, साझा मुद्रा (Euro), सीमाविहीन आवतजावत (Schengen Area), र सुप्रारष्ट्रिय (Supranational) संस्थाहरू (युरोपेली संसद्, अदालत) निर्माण गरेको छ।

ख) दक्षिण-पूर्वी एसियाली राष्ट्रहरूको सङ्गठन (ASEAN):

- विकासशील विश्वमा क्षेत्रीयतावादको सफल मोडल।
- यसले 'आसियान शैली' (ASEAN Way) अपनाएको छ जसको अर्थ आन्तरिक मामिलामा गैर-हस्तक्षेप, सहमतिबाट निर्णय (Consensus), र अनौपचारिक कूटनीति हो।

ग) दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहकार्य सङ्गठन (SAARC):

- सन् १९८५ मा स्थापित दक्षिण एसियाको क्षेत्रीय सङ्गठन।
- समस्या: भारत र पाकिस्तानबीचको राजनीतिक शत्रुता, अविश्वास, र सीमा विवादका कारण SAARC ले आर्थिक र क्षेत्रीय एकीकरणमा सोचे अनुसार सफलता हासिल गर्न सकेको छैन।

घ) अन्य क्षेत्रीय गठबन्धनहरू:

- AU (African Union): अफ्रिकाको राजनीतिक र आर्थिक विकासका लागि।

- **BIMSTEC:** बङ्गालको खाडी क्षेत्रका देशहरूको व्यापारिक तथा प्राविधिक सहकार्य।
- **BRICS:** पश्चिमी वर्चस्वयुक्त संस्थाहरू (IMF/WB) को विकल्पका रूपमा उदीयमान अर्थतन्त्रहरूको समूह।

५. क्षेत्रीयतावादका फाइदा र चुनौतीहरू

फाइदाहरू (Benefits):

- **आर्थिक समृद्धि:** व्यापार र लगानी वृद्धि भई राष्ट्रिय उत्पादकत्व बढ्छ।
- **सामूहिक Bargaining Power:** साना देशहरूले विश्वव्यापी मञ्चहरूमा (उदा. WTO मा) सामूहिक आवाज उठाउन सक्छन्।
- **क्षेत्रीय स्थायित्व:** निरन्तर संवादले सीमा विवाद र राजनीतिक तनाव घटाउँछ।

चुनौतीहरू (Challenges):

- **सार्वभौमसत्ता गुम्ने डर (Loss of Sovereignty):** क्षेत्रीय एकीकरण गहिरिँदै जाँदा साना देशहरूले आफ्ना राष्ट्रिय नीतिहरू क्षेत्रीय संस्थासमक्ष समर्पण गर्नुपर्ने त्रास रहन्छ (उदा. बेलायतको EU बाट बहिर्गमन वा 'Brexit')।
- **असमान लाभ (Asymmetric Gains):** क्षेत्रभित्रका शक्तिशाली र ठूला अर्थतन्त्रहरूले मात्र बढी फाइदा लिने र साना देशहरू थप पछाडि पर्ने जोखिम।
- **भू-राजनीतिक प्रतिद्वन्द्वता:** छिमेकी देशहरूबीच ऐतिहासिक अविश्वास र सीमा विवाद (जस्तै SAARC को सन्दर्भमा) रहँदा क्षेत्रीयतावाद ठप्प हुनु।

६. विश्वव्यापीकरण र क्षेत्रीयतावाद: पूरक कि प्रतिस्पर्धी? (Building Blocks vs. Stumbling Blocks)

क्षेत्रीयतावादले विश्वव्यापीकरणलाई मद्दत गर्छ कि अवरोध पुऱ्याउँछ भन्ने विषयमा तीव्र बहस छ:

- **Building Blocks (पूरक दृष्टिकोण):** क्षेत्रीयतावादले साना देशहरूलाई पहिले क्षेत्रीय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सिकाउँछ र पछि विश्वव्यापी बजारमा प्रवेश गर्न सक्षम बनाउँछ। यसले बहुपक्षीय व्यापार र विश्वव्यापी शान्तिलाई सहयोग गर्छ।
- **Stumbling Blocks (अवरोधक दृष्टिकोण):** क्षेत्रीय व्यापारिक गुटहरू (Trade Blocs) ले आफ्ना सदस्यहरूलाई मात्र भन्सार छुट दिई बाहिरी देशहरूप्रति कठोर नीति अपनाउँदा यसले विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सर्वव्यापी खुला व्यापारको अवधारणालाई विखण्डित गर्छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, क्षेत्रीयतावाद आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासनको एक अनिवार्य र गतिलो आयाम हो। यसले विश्वव्यापीकरणका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै स्थानीय तथा क्षेत्रीय आवश्यकता अनुसार आर्थिक, सामाजिक र सुरक्षात्मक सहकार्यको बाटो पहिल्याउँछ।

SAARC जस्ता केही सङ्गठनहरू राजनीतिक द्वन्द्वका कारण शिथिल भए तापनि EU र ASEAN ले क्षेत्रीयतावादमार्फत विकास र शान्ति हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने प्रमाणित गरिसकेका छन्। २१ औँ शताब्दीको

बहुध्रुवीय (Multipolar) विश्वमा राष्ट्रिय स्वार्थ भन्दा माथि उठेर साझा क्षेत्रीय हितका लागि काम गर्नु नै दिगो क्षेत्रीयतावादको मूल मन्त्र हो।

क्षेत्रीयतावाद: एक विस्तृत अध्ययन (Regionalism: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

दोस्रो विश्वयुद्धपछिको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासन (Global Governance) मा दुईवटा समानान्तर गतिशीलताहरू देखा परे: विश्वव्यापीकरण (Globalism) र क्षेत्रीयतावाद (Regionalism)। एकातिर सम्पूर्ण विश्वलाई व्यापार, प्रविधि र कूटनीतिमार्फत एउटै विश्वव्यापी ढाँचामा जोड्ने प्रयास भयो भने, अर्कोतिर निश्चित भौगोलिक क्षेत्रका देशहरूले आफ्ना विशिष्ट साझा हित, सुरक्षा र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न एकापसमा सङ्गठित हुने प्रक्रिया सुरु गरे।

क्षेत्रीयतावाद (Regionalism) भन्नाले कुनै निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा रहेका, साझा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक वा आर्थिक हित भएका राष्ट्रहरूबीच औपचारिक संस्थाहरू, सन्धिहरू र सम्झौताहरूमार्फत सहकार्य र एकीकरण (Integration) बढाउने सिद्धान्त, प्रक्रिया र आन्दोलनलाई बुझाउँछ। यो केवल छिमेकी राष्ट्रहरूबीचको सामान्य सम्बन्ध मात्र नभई साझा नीति निर्माण गर्ने, अन्तर-क्षेत्रीय व्यापार बढाउने, र विश्व राजनीतिमा सामूहिक bargaining power (सामूहिक साख) निर्माण गर्ने रणनीतिक माध्यम हो।

१. क्षेत्रीयतावादका प्रमुख चालक तत्वहरू (Drivers of Regionalism)

क्षेत्रीयतावादको विकास र विस्तार हुनुका पछाडि मुख्यतया निम्न तत्वहरू जिम्मेवार छन्:

- भौगोलिक निकटता र साझा चासो (Geographical Proximity):** छिमेकी देशहरूबीच प्राकृतिक सीमा, नदी प्रणाली, र यातायातका पूर्वाधारहरू साझा हुने भएकाले वातावरण, जलस्रोत, र सीमा व्यवस्थापनमा सहकार्य अपरिहार्य हुन्छ।
- आर्थिक लाभ र बजारको विस्तार (Economic Gains):** साना र विकासशील राष्ट्रहरूका लागि राष्ट्रिय बजार सीमित हुन्छ। क्षेत्रीय सङ्गठनमार्फत सीमा शुल्क (Tariffs) हटाई ठूलो साझा बजार (Common Market) निर्माण गर्दा वैदेशिक लगानी (FDI) र व्यापार प्रवर्द्धन हुन्छ।
- सुरक्षा र द्वन्द्व व्यवस्थापन (Security & Conflict Resolution):** इतिहासमा अविश्वास वा युद्ध रहेका छिमेकी राष्ट्रहरूलाई क्षेत्रीय संस्थाको छानामुनि ल्याएर वार्ता र विश्वास निर्माण (Confidence Building Measures) मार्फत दिगो शान्ति कायम गर्न सकिन्छ (उदा. युरोपमा द्वन्द्व रोकन EU को गठन)।
- विश्वव्यापीकरणका जोखिमहरूबाट रक्षा:** विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी, वित्तीय सङ्कट वा शक्ति राष्ट्रहरूको थिचोमिचोबाट बच्न क्षेत्रीय राष्ट्रहरूले एउटा साझा रक्षात्मक कवच (Regional Safety Net) निर्माण गर्छन्।

२. क्षेत्रीय एकीकरणका चरणहरू (Stages of Regional Integration)

प्रसिद्ध अर्थशास्त्री बेला बालासा (Bela Balassa) का अनुसार क्षेत्रीय आर्थिक एकीकरण क्रमिक रूपमा निम्न चरणहरूमा अघि बढ्छ:

[१. प्राथमिकता प्राप्त व्यापार क्षेत्र (PTA)]

[२. स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (FTA)]

[३. कस्टम युनियन (Customs Union)]

[४. साझा बजार (Common Market)]

[५. आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (Economic & Monetary Union)]

- **१. प्राथमिकता प्राप्त व्यापार क्षेत्र (Preferential Trade Area - PTA):** सदस्य राष्ट्रहरूबीच निश्चित वस्तुहरूको भन्सार दरमा छुट दिइने प्राथमिक चरण।
- **२. स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (Free Trade Area - FTA):** सदस्य राष्ट्रहरूबीच आपसमा व्यापार गर्दा सबै वस्तु तथा सेवामा भन्सार महसुल शून्य बनाइने (उदा. SAFTA, NAFTA/USMCA)।
- **३. कस्टम युनियन (Customs Union):** सदस्य राष्ट्रहरूबीच स्वतन्त्र व्यापार हुनुका साथै गैर-सदस्य (बाहिरी) देशहरूसँग व्यापार गर्दा सबै सदस्यले एउटै साझा भन्सार दर (Common External Tariff) लागू गर्ने।
- **४. साझा बजार (Common Market):** वस्तु र सेवाका अतिरिक्त श्रम (कामदार) र पूँजी (Capital) को पनि सीमाविहीन स्वतन्त्र आवागमन हुने।
- **५. आर्थिक तथा मौद्रिक युनियन (Economic and Monetary Union):** सबै सदस्य देशहरूले साझा आर्थिक नीति, साझा केन्द्रीय बैंक र साझा मुद्रा (उदा. युरोपेली युनियनको 'Euro') प्रयोग गर्ने सर्वोच्च एकीकरणको अवस्था।

३. क्षेत्रीयतावादको ऐतिहासिक विकासक्रम (Evolution: Old vs. New Regionalism)

अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिमा क्षेत्रीयतावादलाई मुख्यतया दुई लहरमा विभाजन गरेर हेरिन्छ:

तुलनाको आधार	पुरानो क्षेत्रीयतावाद (Old Regionalism: 1950s-1970s)	नयाँ क्षेत्रीयतावाद (New Regionalism: 1990s पछि)
ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	शीतयुद्ध (Cold War) को द्वि-ध्रुवीय विश्व राजनीति।	शीतयुद्धको अन्त्य र तीव्र विश्वव्यापीकरणको युग।
मुख्य ध्यान/केन्द्र	सैन्य सुरक्षा, राजनीतिक गठबन्धन र राज्य-नियन्त्रित व्यापार।	बहुआयामिक: खुला आर्थिक एकीकरण, वातावरण, मानव अधिकार, प्रविधि।
प्रकृति	बाहिरी देशहरूप्रति संरक्षणवादी (Closed Regionalism)।	विश्वव्यापी व्यापारसँग जोडिएको (Open Regionalism)।
पात्रहरू (Actors)	केवल राष्ट्रिय सरकार र नेताहरू (State-centric)।	बहु-पात्र: सरकार, निजी क्षेत्र, गैर-सरकारी संस्था, र नागरिक समाज।

४. प्रमुख क्षेत्रीय सङ्गठनहरूको स्वरूप (Major Regional Organizations)

विश्वका विभिन्न महादेशहरूमा क्षेत्रीयतावादका फरक-फरक स्वरूप र सफलताका उदाहरणहरू छन्:

क) युरोपेली सङ्गठन (European Union - EU):

- क्षेत्रीय एकीकरणको विश्वकै सबैभन्दा परिपक्व र सफल उदाहरण।
- यसले साझा बजार, साझा मुद्रा (Euro), सीमाविहीन आवतजावत (Schengen Area), र सुप्रार्राष्ट्रिय (Supranational) संस्थाहरू (युरोपेली संसद्, अदालत) निर्माण गरेको छ।

ख) दक्षिण-पूर्वी एसियाली राष्ट्रहरूको सङ्गठन (ASEAN):

- विकासशील विश्वमा क्षेत्रीयतावादको सफल मोडल।
- यसले 'आसियान शैली' (ASEAN Way) अपनाएको छ 'जसको अर्थ आन्तरिक मामिलामा गैर-हस्तक्षेप, सहमतिबाट निर्णय (Consensus), र अनौपचारिक कूटनीति हो।

ग) दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहकार्य सङ्गठन (SAARC):

- सन् १९८५ मा स्थापित दक्षिण एसियाको क्षेत्रीय सङ्गठन।
- समस्या: भारत र पाकिस्तानबीचको राजनीतिक शत्रुता, अविश्वास, र सीमा विवादका कारण SAARC ले आर्थिक र क्षेत्रीय एकीकरणमा सोचे अनुसार सफलता हासिल गर्न सकेको छैन।

घ) अन्य क्षेत्रीय गठबन्धनहरू:

- AU (African Union):** अफ्रिकाको राजनीतिक र आर्थिक विकासका लागि।
- BIMSTEC:** बङ्गालको खाडी क्षेत्रका देशहरूको व्यापारिक तथा प्राविधिक सहकार्य।

- **BRICS:** पश्चिमी वर्चस्वयुक्त संस्थाहरू (IMF/WB) को विकल्पका रूपमा उदीयमान अर्थतन्त्रहरूको समूह।

५. क्षेत्रीयतावादका फाइदा र चुनौतीहरू

फाइदाहरू (Benefits):

- **आर्थिक समृद्धि:** व्यापार र लगानी वृद्धि भई राष्ट्रिय उत्पादकत्व बढ्छ।
- **सामूहिक Bargaining Power:** साना देशहरूले विश्वव्यापी मञ्चहरूमा (उदा. WTO मा) सामूहिक आवाज उठाउन सक्छन्।
- **क्षेत्रीय स्थायित्व:** निरन्तर संवादले सीमा विवाद र राजनीतिक तनाव घटाउँछ।

चुनौतीहरू (Challenges):

- **सार्वभौमसत्ता गुम्ने डर (Loss of Sovereignty):** क्षेत्रीय एकीकरण गहिरो जाँदा साना देशहरूले आफ्ना राष्ट्रिय नीतिहरू क्षेत्रीय संस्थासमक्ष समर्पण गर्नुपर्ने त्रास रहन्छ (उदा. बेलायतको EU बाट बहिर्गमन वा 'Brexit')।
- **असमान लाभ (Asymmetric Gains):** क्षेत्रभित्रका शक्तिशाली र ठूला अर्थतन्त्रहरूले मात्र बढी फाइदा लिने र साना देशहरू थप पछाडि पर्ने जोखिम।
- **भू-राजनीतिक प्रतिद्वन्द्वता:** छिमेकी देशहरूबीच ऐतिहासिक अविश्वास र सीमा विवाद (जस्तै SAARC को सन्दर्भमा) रहँदा क्षेत्रीयतावाद ठप्प हुनु।

६. विश्वव्यापीकरण र क्षेत्रीयतावाद: पूरक कि प्रतिस्पर्धी? (Building Blocks vs. Stumbling Blocks)

क्षेत्रीयतावादले विश्वव्यापीकरणलाई मद्दत गर्छ कि अवरोध पुऱ्याउँछ भन्ने विषयमा तीव्र बहस छ:

- **Building Blocks (पूरक दृष्टिकोण):** क्षेत्रीयतावादले साना देशहरूलाई पहिले क्षेत्रीय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सिकाउँछ र पछि विश्वव्यापी बजारमा प्रवेश गर्न सक्षम बनाउँछ। यसले बहुपक्षीय व्यापार र विश्वव्यापी शान्तिलाई सहयोग गर्छ।
- **Stumbling Blocks (अवरोधक दृष्टिकोण):** क्षेत्रीय व्यापारिक गुटहरू (Trade Blocs) ले आफ्ना सदस्यहरूलाई मात्र भन्सार छुट दिई बाहिरी देशहरूप्रति कठोर नीति अपनाउँदा यसले विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सर्वव्यापी खुला व्यापारको अवधारणालाई विखण्डित गर्छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, क्षेत्रीयतावाद आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र विश्वव्यापी शासनको एक अनिवार्य र गतिलो आयाम हो। यसले विश्वव्यापीकरणका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै स्थानीय तथा क्षेत्रीय आवश्यकता अनुसार आर्थिक, सामाजिक र सुरक्षात्मक सहकार्यको बाटो पहिल्याउँछ।

SAARC जस्ता केही सङ्गठनहरू राजनीतिक द्वन्द्वका कारण शिथिल भए तापनि EU र ASEAN ले क्षेत्रीयतावादमार्फत विकास र शान्ति हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने प्रमाणित गरिसकेका छन्। २१ औं शताब्दीको बहुध्रुवीय (Multipolar) विश्वमा राष्ट्रिय स्वार्थ भन्दा माथि उठेर साझा क्षेत्रीय हितका लागि काम गर्नु नै दिगो क्षेत्रीयतावादको मूल मन्त्र हो।

दक्षिण एसियामा क्षेत्रीयतावाद: उत्पत्ति र SAARC को परिचय

(Regionalism in South Asia: Genesis and Introduction to SAARC)

परिचय (Introduction)

दक्षिण एसिया भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय दृष्टिले अत्यन्तै जोडिएको तर राजनीतिक दृष्टिले गम्भीर द्वन्द्व र अविश्वासले भरिएको भूभाग हो। विश्वका अन्य क्षेत्रहरू (जस्तै: युरोप वा दक्षिण-पूर्वी एसिया) मा दोस्रो विश्वयुद्धपछि तीव्र रूपमा क्षेत्रीयतावाद (Regionalism) को विकास भइरहँदा दक्षिण एसियामा भने उत्तर-औपनिवेशिक काल (Post-colonial Era) को सुरुवाती दशकहरूमा क्षेत्रीय सहकार्यको अवधारणा सुस्त देखिन्थ्यो।

यद्यपि, साझा गरिबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, प्राकृतिक विपद् र अल्पविकास जस्ता समस्याहरूबाट मुक्ति पाउन क्षेत्रीय सहकार्यको अपरिहार्यता महसुस गरियो। यसै आवश्यकताको परिणामस्वरूप सन् १९८५ मा दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहकार्य सङ्गठन (South Asian Association for Regional Cooperation - SAARC) को स्थापना भयो।

१. दक्षिण एसियामा क्षेत्रीयतावादको उत्पत्ति (Genesis of Regionalism in South Asia)

दक्षिण एसियामा क्षेत्रीयतावादको बीजारोपण र विकास हुनुका पछाडि विभिन्न ऐतिहासिक, राजनीतिक र आर्थिक पृष्ठभूमिहरू रहेका छन्:

क) उत्तर-औपनिवेशिक यथार्थ र विभाजनको घाउ (Post-Colonial Context):

- सन् १९४७ मा ब्रिटिस औपनिवेशिक शासनको अन्त्यसँगै भारतीय उपमहाद्वीपको विभाजन (Partition) भयो। यस विभाजनले भारत र पाकिस्तानबीच तीव्र शत्रुता, सीमा विवाद (विशेष गरी काश्मीर मुद्दा), र शरणार्थी समस्या जन्मायो।
- सुरुवाती वर्षहरूमा दक्षिण एसियाली देशहरू क्षेत्रीय एकीकरणभन्दा पनि आफ्नो राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता (Sovereignty) र राष्ट्र निर्माण (Nation-building) मा बढी केन्द्रित रहे।

ख) सुरक्षा चिन्ता र अविश्वास (Security Complex & Asymmetry):

- भू-राजनीतिक असन्तुलन (Asymmetry): दक्षिण एसियामा भारत आकार, जनसङ्ख्या, अर्थतन्त्र र सैन्य शक्तिका हिसाबले अन्य सबै छिमेकी देशहरूभन्दा निकै ठूलो छ। यसले गर्दा साना छिमेकी देशहरू (नेपाल, श्रीलङ्का, बङ्गलादेश, मालदिभ्स) मा 'भारतीय वर्चस्व' (Indian Hegemony) को त्रास रह्यो।
- अर्कोतिर, भारतले आफ्ना साना छिमेकीहरूले बाह्य शक्ति राष्ट्रहरू (जस्तै: अमेरिका वा चीन) लाई यस क्षेत्रमा आमन्त्रण गरेर आफ्नो सुरक्षामा चुनौती थप्ने आशङ्का गरिरह्यो।

ग) सहकार्यको आवश्यकता र पहल (Emergence of the Idea):

- सन् १९७० को दशकको अन्त्यतिर पुग्दा दक्षिण एसियाका देशहरूले बुझे कि राजनीतिक मतभेद भए तापनि आर्थिक विकास, गरिबी निवारण र प्राकृतिक विपद् व्यवस्थापनमा मिलेर काम गर्नुको विकल्प छैन।

- **जियाउर रहमानको पहल (Ziaur Rahman's Initiative):** सन् १९७० को दशकको अन्त्यमा बङ्गलादेशका तत्कालीन राष्ट्रपति जियाउर रहमान ले दक्षिण एसियाली देशहरूबीच एक औपचारिक क्षेत्रीय मञ्च हुनुपर्ने अवधारणा अघि सारे। उनले सन् १९८० मा यस क्षेत्रका सात देशका प्रमुखहरूलाई पत्र लेखी क्षेत्रीय सहकार्यको ठोस प्रस्ताव पठाए।

२. SAARC को स्थापना र परिचय (Introduction to SAARC)

क) स्थापना (Establishment):

- बङ्गलादेशको पहलमा धेरै चरणका कूटनीतिक छलफलहरूपश्चात् ८ डिसेम्बर १९८५ मा बङ्गलादेशको राजधानी ढाकामा आयोजित प्रथम सार्क शिखर सम्मेलनमार्फत SAARC को औपचारिक स्थापना भयो।
- **संस्थापक सदस्य राष्ट्रहरू (७ वटा):** बङ्गलादेश, भुटान, भारत, मालदिभ्स, नेपाल, पाकिस्तान, र श्रीलङ्का।
- **आठौँ सदस्य राष्ट्र:** अप्रिल २००७ मा नयाँ दिल्लीमा भएको १४ औँ शिखर सम्मेलनबाट अफगानिस्तान सार्कको आठौँ सदस्य राष्ट्रका रूपमा सामेल भयो।

ख) मुख्यालय र सचिवालय (Headquarters):

- सार्कको स्थायी सचिवालय (Secretariat) नेपालको राजधानी काठमाडौँ मा रहेको छ।
- यसको उद्घाटन १६ जनवरी १९८७ मा राजा वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवद्वारा गरिएको थियो।

३. SAARC का मूल उद्देश्यहरू (Objectives of SAARC)

सार्क बडापत्र (SAARC Charter) को धारा १ अनुसार यसका प्रमुख उद्देश्यहरू निम्न अनुसार छन्:

1. **जनताको कल्याण र जीवनस्तर सुधार:** दक्षिण एसियाका जनताको कल्याण प्रवर्द्धन गर्नु र उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु।
2. **आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विकास:** यस क्षेत्रमा आर्थिक वृद्धि, सामाजिक प्रगति र सांस्कृतिक विकासलाई तीव्र पार्नु।
3. **आत्मनिर्भरता प्रवर्द्धन:** दक्षिण एसियाली देशहरूबीच सामूहिक आत्मनिर्भरता (Collective Self-reliance) को प्रवर्द्धन र सुदृढीकरण गर्नु।
4. **आपसी अविश्वास र समझदारी:** आपसी अविश्वास घटाउँदै एक-अर्काका समस्याहरूप्रति समझदारी र सराहनाको वातावरण निर्माण गर्नु।
5. **अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सहकार्य:** साझा हितका विषयहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय बहुपक्षीय मञ्चहरूमा (उदा. UN, WTO) सामूहिक सहकार्य गर्नु।

४. SAARC का आधारभूत सिद्धान्तहरू (Guiding Principles)

सार्क बडापत्रको धारा २ अनुसार सार्कअन्तर्गतका सहकार्यहरू निम्न सिद्धान्तमा आधारित हुनेछन्:

- **सार्वभौम समानता र अखण्डता:** एक-अर्काको सार्वभौम समानता, प्रादेशिक अखण्डता, राजनीतिक स्वतन्त्रता, र गैर-हस्तक्षेपको सम्मान गर्ने।

- द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सहकार्यको पूरक: सार्कअन्तर्गतको सहकार्य द्विपक्षीय (Bilateral) वा बहुपक्षीय (Multilateral) सहकार्यको विकल्प नभई त्यसको पूरक (Complement) हुनेछ।
- सर्वसम्मतिको नियम (Unanimity Principle): सार्कका सबै स्तरका निर्णयहरू सदस्य राष्ट्रहरूको सर्वसम्मति (Unanimity) का आधारमा मात्र गरिनेछ।
- द्विपक्षीय विवादको निषेध: द्विपक्षीय र विवादास्पद मुद्दाहरूलाई सार्कको छलफलबाट पूर्ण रूपमा झिकिनेछ (Bilateral and contentious issues shall be excluded).

५. SAARC का मुख्य उपलब्धिहरू (Key Achievements)

- SAFTA (दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र): २००४ मा हस्ताक्षर भई २००६ देखि लागू भएको SAFTA ले क्षेत्रीय व्यापारमा भन्सार महसुल घटाउने लक्ष्य राखेको छ।
- संस्थागत संरचनाहरू:
 - SAU (South Asian University): नयाँ दिल्लीमा स्थापित क्षेत्रीय विश्वविद्यालय।
 - सार्क खाद्यान्न बैंक (SAARC Food Bank): खाद्य सङ्कटको समयमा आपतकालीन सहायताका लागि।
 - सार्क विकास कोष (SAARC Development Fund - SDF): भुटानमा कार्यालय रहेको कोष, जसले सामाजिक, पूर्वाधार र आर्थिक आयोजनाहरूमा लगानी गर्छ।
- आतंकवाद विरुद्धको महासन्धि (SAARC Regional Convention on Suppression of Terrorism - 1987)।

६. दक्षिण एसियामा क्षेत्रीयतावाद र SAARC का प्रमुख चुनौतीहरू (Key Challenges)

कागजी रूपमा धेरै संरचना बने तापनि सार्कलाई विश्वकै सबैभन्दा कम एकीकृत (Least Integrated) क्षेत्रीय सङ्गठनमध्ये एक मानिन्छ। यसका प्रमुख चुनौतीहरू निम्न छन्:

1. भारत-पाकिस्तान द्वन्द्व (India-Pakistan Rivalry): भारत र पाकिस्तानबीचको निरन्तरको राजनीतिक र सैन्य तनावका कारण सार्क बन्धक बनेको छ। सन् २०१६ मा इस्लामाबादमा हुनुपर्ने १९ औं शिखर सम्मेलन रद्द भएपछि सार्क शिखर सम्मेलनहरू हुन सकेका छैनन्।
2. संरचनात्मक अवरोध (द्विपक्षीय विवाद छलफल गर्न नपाइने नियम): बडापत्रमै द्विपक्षीय विवाद छलफल गर्न नपाइने व्यवस्था भएकाले भारत-पाकिस्तान वा अन्य द्विपक्षीय समस्याहरूको निकास सार्कभित्र निस्कन सक्दैन।
3. अन्तर्देशीय व्यापारको दयनीय स्थिति: SAFTA भए तापनि दक्षिण एसियामा कुल व्यापारको जम्मा ५ प्रतिशत मात्र अन्तर-क्षेत्रीय (Intra-regional) व्यापार हुन्छ (जबकि ASEAN मा यो २५% र EU मा ६०% भन्दा बढी छ)।
4. विकल्पहरूको खोजी (BIMSTEC र BBIN): सार्क निष्क्रियप्रायः भएपछि भारत लगायतका देशहरूले BIMSTEC (बङ्गालको खाडी क्षेत्रको सहकार्य) र BBIN (बङ्गलादेश, भुटान, भारत, नेपाल) जस्ता वैकल्पिक क्षेत्रीय ढाँचाहरूलाई बढी प्राथमिकता दिन थालेका छन्।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, दक्षिण एसियामा क्षेत्रीयतावादको उत्पत्ति साझा समस्याहरू समाधान गर्ने र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने उद्देश्यले भएको थियो। बङ्गलादेशको दूरदर्शी पहलमा स्थापित SAARC ले यस क्षेत्रका आठ राष्ट्रहरूलाई एउटै मञ्चमा ल्याएर संवादको परम्परा बसालेको छ।

यद्यपि, ऐतिहासिक अविश्वास, भारत-पाकिस्तानको द्वन्द्व, र राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावका कारण सार्कले आफ्नो पूर्ण क्षमता अनुसार काम गर्न सकेको छैन। २१ औं शताब्दीमा गरिबी, जलवायु परिवर्तन, र महामारी जस्ता साझा चुनौतीहरूको सामना गर्न सार्कलाई पुनः जीवन्त बनाउनु वा क्षेत्रीय सहकार्यका अन्य माध्यमहरूलाई प्रभावकारी बनाउनु दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूका लागि अपरिहार्य छ।

सार्कका उपलब्धि तथा चुनौतीहरू: एक विस्तृत अध्ययन

(Achievements and Challenges of SAARC: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहकार्य सङ्गठन (SAARC) को स्थापना ८ डिसेम्बर १९८५ मा दक्षिण एसियाका सात राष्ट्रहरू (बङ्गलादेश, भुटान, भारत, मालदिभ्स, नेपाल, पाकिस्तान, र श्रीलङ्का) द्वारा ढाकामा सार्क बडापत्र पारित गरी भएको थियो (पछि सन् २००७ मा अफगानिस्तान आठौं सदस्यका रूपमा जोडियो)। साझा भौगोलिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक पहिचान बोकेको दक्षिण एसियाली भूभागमा गरिबी निवारण, आर्थिक वृद्धि, सामाजिक प्रगति र सामूहिक आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने मुख्य ध्येयका साथ सार्कको बीजारोपण गरिएको थियो।

स्थापनाको करिब चार दशक बितिसक्दा पनि सार्कको यात्रा आशा र निराशाको दोबाटोमा उभिएको छ। एकातिर यसले क्षेत्रीय संवाद, कानुनी ढाँचा निर्माण र संस्थागत विकासमा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ भने अर्कोतिर राजनीतिक अविश्वास, भू-राजनीतिक खिचातानी र कार्यान्वयनको सुस्तताका कारण यो सङ्गठन अपेक्षित रूपमा गतिशील हुन सकेको छैन।

१. सार्कका प्रमुख उपलब्धिहरू (Key Achievements of SAARC)

सार्कले सोचे अनुसारको उचाइ लिन नसके तापनि विगत चार दशकमा विभिन्न क्षेत्रमा उल्लेखनीय आधारशिलाहरू निर्माण गरेको छ:

क) संस्थागत तथा नीतिगत ढाँचाको निर्माण (Institutional Framework):

- स्थायी सचिवालय: काठमाडौंमा स्थायी सचिवालयको स्थापना (१९८७) ले सार्कका गतिविधिहरूलाई निरन्तरता दिने मुख्य प्रशासनिक केन्द्रका रूपमा काम गर्दै आएको छ।
- विशेषीकृत संस्थाहरू (Specialized Bodies):
 - दक्षिण एसियाली विश्वविद्यालय (South Asian University - SAU): नयाँ दिल्लीमा स्थापित यो विश्वविद्यालयले यस क्षेत्रका युवाहरूबीच प्राज्ञिक आदानप्रदान र सांस्कृतिक सद्भाव बढाएको छ।

- **सार्क विकास कोष (SAARC Development Fund - SDF):** भुटानको थिम्पुमा मुख्यालय रहेको यस कोषले सामाजिक, आर्थिक र पूर्वाधार विकासका आयोजनाहरूमा वित्तीय सहयोग पुर्याउँदै आएको छ।
- **सार्क मानकीकरण सङ्गठन (SARSO):** व्यापार सहजीकरणका लागि वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर मापदण्ड निर्धारण गर्ने कार्य गर्दछ।

ख) व्यापार तथा आर्थिक सहकार्य (Trade & Economic Cooperation):

- **SAPTA र SAFTA:** सन् १९९३ मा हस्ताक्षर भएको 'सार्क प्राथमिकता प्राप्त व्यापार सम्झौता' (SAPTA) लाई स्तरोन्नति गर्दै सन् २००४ मा **दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (SAFTA)** सम्झौता गरियो (जुन १ जनवरी २००६ देखि लागू भयो)। यसले सदस्य राष्ट्रहरूबीचको भन्सार महसुल (Tariffs) घटाउन महत्त्वपूर्ण खाका प्रस्तुत गरेको छ।
- **सार्क लगानी प्रवर्द्धन तथा संरक्षण सम्झौता:** क्षेत्रभित्र अन्तर-देशीय लगानी र आर्थिक एकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्न विभिन्न नीतिगत व्यवस्था गरिएका छन्।

ग) गैर-पारम्परिक सुरक्षा र कानुनी सहकार्य (Non-Traditional Security):

- **आतंकवाद विरुद्धको महासन्धि (SAARC Convention on Suppression of Terrorism - 1987):** यस क्षेत्रमा संगठित अपराध, सीमापार आतंकवाद र लागूऔषध ओसारपसार नियन्त्रणका लागि सामूहिक कानुनी आधार तयार गरिएको छ।
- **मानव बेचबिखन विरुद्धको सम्झौता:** विशेष गरी महिला तथा बालबालिकाको अवैध बेचबिखन रोक्न र उद्धार गर्न क्षेत्रीय कानुनी संरचना निर्माण गरिएको छ।

घ) खाद्य तथा विपद् व्यवस्थापन (Food & Disaster Security):

- **सार्क खाद्यान्न बैंक (SAARC Food Bank):** प्राकृतिक विपद् वा खाद्य सङ्कटको समयमा सदस्य राष्ट्रहरूलाई आपतकालीन खाद्यान्न (चामल/गहुँ) उपलब्ध गराउन 'सार्क फूड बैंक' को स्थापना गरिएको छ।
- **सार्क विपद् व्यवस्थापन केन्द्र (SAARC Disaster Management Centre - SDMC):** जलवायु परिवर्तन, भूकम्प, बाढी-पहिरो जस्ता प्राकृतिक विपद्को जोखिम न्यूनीकरण र पूर्वसूचना प्रणाली विकासमा काम गर्दै आएको छ।

ङ) जनस्तरको सम्बन्ध (People-to-People Contact):

- सार्कले सार्क चेम्बर अफ कमर्स (SCCI), सार्क लेखक तथा साहित्यकार सञ्जाल, र सार्क भिसा छुट प्रणाली (SAARC Visa Exemption Scheme) मार्फत न्यायाधीश, सांसद, पत्रकार, र व्यापारीहरूलाई सीमित रूपमा भए पनि भिसा-रहित आवतजावतको सुविधा दिएको छ।

२. सार्कका प्रमुख चुनौतीहरू (Key Challenges facing SAARC)

सार्कले अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसक्नुका पछाडि गम्भीर राजनीतिक, कानुनी र संरचनात्मक अवरोधहरू रहेका छन्:

क) भारत-पाकिस्तान द्वन्द्व र राजनीतिक अविश्वास (India-Pakistan Rivalry):

- सार्कको असफलताको सबैभन्दा ठूलो कारण भारत र पाकिस्तानबीचको निरन्तरको द्विपक्षीय शत्रुता (विशेष गरी काश्मीर मुद्दा र आतंकवाद) हो।
- शिखर सम्मेलनको अनिश्चितता: सन् २०१६ मा इस्लामाबादमा तय भएको १९ औँ सार्क शिखर सम्मेलन (उरी हमलापछि) रद्द भएपछि कुनै पनि शिखर सम्मेलन हुन सकेको छैन। शीर्ष राजनीतिक नेतृत्वबीच नियमित संवाद नहुँदा सार्क बन्धक (Paralyzed) जस्तै बनेको छ।

ख) बडापत्रका संरचनात्मक सीमाहरू (Structural Constraints in Charter):

- सर्वसम्मतिको नियम (Unanimity Principle): सार्क बडापत्रको धारा १० (१) अनुसार कुनै पनि निर्णयका लागि आठै सदस्य राष्ट्रको सर्वसम्मति आवश्यक पर्छ। कुनै एक देशले असहमति जनाएमा सम्पूर्ण प्रक्रिया रोकिन्छ।
- द्विपक्षीय विवादमा प्रतिबन्ध: बडापत्रको धारा १० (२) ले द्विपक्षीय र विवादास्पद मुद्दाहरू छलफल गर्न निषेध गरेको छ। तर, दक्षिण एसियाका अधिकांश समस्याहरू (जस्तै: सीमा विवाद, नदी जल बाँडफाँड) द्विपक्षीय नै भएकाले तिनको समाधान सार्कभित्र असम्भव बनेको छ।

ग) दयनीय अन्तर-क्षेत्रीय व्यापार (Low Intra-Regional Trade):

- SAFTA लागू भए तापनि दक्षिण एसियामा कुल व्यापारको जम्मा ५ प्रतिशत भन्दा कम मात्र क्षेत्रभित्र (Intra-regional) हुन्छ। (तुलनाका लागि: युरोपेली युनियनमा ६०% भन्दा बढी र आसियानमा २५% भन्दा बढी छ)।
- गैर-भन्सार व्यवधान (Non-Tariff Barriers): कडा भिसा नीति, कमजोर यातायात infrastructure, र संरक्षणवादी आर्थिक नीतिहरूले व्यापार वृद्धिमा तगारो हालेका छन्।

घ) भू-राजनीतिक असन्तुलन र 'भारतीय वर्चस्व' को त्रास (Asymmetry & Hegemony):

- दक्षिण एसियामा भारतको भूगोल, जनसङ्ख्या, अर्थतन्त्र र सैन्य शक्ति अन्य सबै देशहरूको योगफलभन्दा ठूलो छ। यसले गर्दा साना छिमेकी राष्ट्रहरूमा भारतप्रति शङ्का र त्रास रहने गरेको छ भने भारतले आफ्ना छिमेकीहरू बाह्य शक्ति (विशेष गरी चीन) सँग नजिकिएको रुचाउँदैन।

ङ) वैकल्पिक मञ्चहरूप्रतिको आकर्षण (Shift to Alternative Sub-regional Forums):

- सार्क निष्क्रिय भएपछि भारत लगायतका देशहरूले सार्कको विकल्पका रूपमा BIMSTEC (बङ्गालको खाडी क्षेत्रको सहकार्य) र BBIN (बङ्गलादेश, भुटान, भारत, नेपाल) जस्ता उप-क्षेत्रीय ढाँचाहरूलाई बढी प्राथमिकता दिन थालेका छन्, जसले गर्दा सार्क ओझेलमा परेको छ।

३. सार्क र अन्य क्षेत्रीय सङ्गठनहरूको तुलनात्मक स्थिति

सूचक / क्षेत्र	युरोपेली युनियन (EU)	आसियान (ASEAN)	सार्क (SAARC)
क्षेत्रीय व्यापार (Intra-regional Trade)	६०% भन्दा बढी	२५% भन्दा बढी	५% भन्दा कम
एकीकरणको स्तर	साझा मुद्रा, सीमाविहीन (Schengen)	साझा बजार र राजनीतिक सहमति	प्राथमिक व्यापारिक छुट र खण्डित बजार
मुख्य कार्यशैली	सुप्रार्राष्ट्रिय (Supranational)	आसियान शैली (गैर-हस्तक्षेप)	सर्वसम्मति (द्विपक्षीय मुद्दा निषेधित)
राजनीतिक निरन्तरता	नियमित सम्मेलन र बैठक	नियमित र लचिलो बैठक	भारत-पाक तनावका कारण ठप्प

४. भावी दिशा र सुधारका उपायहरू (Way Forward)

सार्कलाई पुनः जीवित र प्रभावकारी बनाउन निम्न कदमहरू चाल्नु आवश्यक छः

- राजनीतिक इच्छाशक्ति र नियमित संवाद:** भारत र पाकिस्तानले सार्कलाई द्विपक्षीय विवादको बन्धक बनाउन छाडेर शिखर सम्मेलनहरू पुनः सुरु गर्नुपर्छ।
- सार्क बडापत्रमा संशोधन:** द्विपक्षीय विवाद समाधानका लागि लचिलो संयन्त्र निर्माण गर्ने वा सर्वसम्मतिको सट्टा 'SAARC Minus One' (सहमत राष्ट्रहरू मात्र अधि बढ्ने) को अवधारणा अपनाउन सकिन्छ।
- सञ्जाल र पूर्वाधार विकास (Connectivity):** सडक, रेल, उड्डयन, ऊर्जा ग्रिड र डिजिटल पूर्वाधारमार्फत सीमापार आवतजावत र व्यापारलाई सहज बनाउने।
- सफ्ट-डिप्लोमेसी र गैर-राजनीतिक सहकार्य:** जलवायु परिवर्तन, पर्यटन, विपद् व्यवस्थापन, र स्वास्थ्य जस्ता साझा समस्याहरूमा कूटनीतिक मतभेद बिर्सेर सहकार्य बढाउने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, सार्क दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूको साझा अस्तित्व, पहिचान र समृद्धिको ढोका खोल्न सक्ने एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्रीय मञ्च हो। यसले चार दशकको अवधिमा व्यापार, कानुनी संरचना र संस्थागत विकासका क्षेत्रमा धेरै सम्भावनाका ढोकाहरू खोलेको छ।

यद्यपि, ऐतिहासिक अविश्वास, भारत-पाकिस्तानबीचको कटुता, र राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावका कारण यसको प्रगति निराशाजनक रहेको छ। २१ औं शताब्दीका जलवायु परिवर्तन, गरिबी र आर्थिक सङ्कट जस्ता साझा चुनौतीहरूको सामना गर्न दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूले सार्कलाई पुनर्जागरण (Revive) गर्नु वा क्षेत्रीय सहकार्यका नयाँ र लचिलो विकल्पहरूलाई सुदृढ बनाउनुको विकल्प छैन।

Unit 5: Challenges of Global Governance

परिचय (Introduction)

विश्वव्यापी शासन (Global Governance) भन्नाले विश्वव्यापी रूपमा कुनै एउटा मात्र अन्तर्राष्ट्रिय सरकार नभई, अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरू (जस्तै: जलवायु परिवर्तन, द्वन्द्व, महामारी, आर्थिक मन्दी, र गरिबी) लाई सम्बोधन गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घ (UN), विश्व बैंक, IMF, WTO, र राष्ट्र-राज्यहरूबीच सञ्चालित नियम, सन्धि, र संस्थाहरूको सहकार्यमूलक प्रणालीलाई बुझाउँछ। २१ औं शताब्दीमा भूमण्डलीकरण र प्रविधिको विकासले संसारलाई नजिक ल्याए पनि विश्वव्यापी शासन सञ्चालन गर्न गम्भीर चुनौतीहरू देखा परेका छन्।

विश्वव्यापी शासनका प्रमुख चुनौतीहरू (Major Challenges)

१. राष्ट्रिय सार्वभौमसत्ता र बहुपक्षीयताबीचको द्वन्द्व (Sovereignty vs. Multilateralism)

- राष्ट्र-राज्यहरू आफ्ना नीति र निर्णय आफै गर्न चाहन्छन्।
- जब अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू (जस्तै: UN, ICC, वा WTO) ले विश्वव्यापी नियमहरू लागू गर्न खोज्छन्, तब शक्तिशाली राष्ट्रहरूले आफ्नो सार्वभौमसत्ता (Sovereignty) मा हस्तक्षेप भएको भन्दै ती नियमहरू मान्न अस्वीकार गर्छन्।

२. भू-राजनीतिक प्रतिद्वन्द्वता र सुरक्षा परिषद्को विफलता (Geopolitical Rivalry & Veto Power)

- अमेरिका, चीन, र रुस जस्ता ठूला शक्ति राष्ट्रहरूबीचको बढ्दो राजनीतिक तथा सैन्य तनावका कारण अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरू बन्धक बनेका छन्।
- भिटो पावर (Veto Power): संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सुरक्षा परिषद् (UNSC) मा स्थायी पाँच राष्ट्रहरूले आफ्ना स्वार्थ रक्षा गर्न भिटो प्रयोग गर्दा गम्भीर युद्ध वा मानवीय सङ्कटहरू (जस्तै: क्षेत्रीय द्वन्द्वहरू) मा पनि ठोस र समयमै निर्णय हुन सक्दैन।

३. गैर-पारम्परिक सुरक्षा र विश्वव्यापी सङ्कटहरू (Non-Traditional Security Threats)

- जलवायु परिवर्तन (Climate Change): हरितगृह ग्यास उत्सर्जन घटाउने र जलवायु वित्त (Climate Finance) उपलब्ध गराउने विषयमा विकसित र विकासशील देशहरूबीच सहमति जुट्न सकिरहेको छैन।
- महामारी र स्वास्थ्य सङ्कट: महामारीको समयमा खोप वितरण, औषधि प्रविधि हस्तान्तरण, र स्वास्थ्य पूर्वाधारमा विश्वव्यापी सहकार्यको साटो राष्ट्रवादी नीतिहरू हावी हुने गरेका छन्।
- साइबर अपराध र AI को जोखिम: डिजिटल प्रविधि र एआई (Artificial Intelligence) को अनियन्त्रित विकासलाई नियमन गर्ने सर्वमान्य विश्वव्यापी कानुनी ढाँचा अझै बनिसकेको छैन।

४. उत्तर-दक्षिण विभाजन र वित्तीय असमानता (North-South Divide)

- विकसित राष्ट्रहरू (Global North) र विकासशील राष्ट्रहरू (Global South) बीच प्रविधि, वित्तीय स्रोत, र शक्ति बाँडफाँडमा ठूलो खाडल छ।

- IMF र विश्व बैंक जस्ता संस्थाहरूको निर्णय प्रक्रिया र भोटिङ शेयरमा धनी राष्ट्रहरूको वर्चस्व रहेकाले गरिब तथा विकासशील देशहरूका आवाज ओझेलमा पर्ने गरेका छन्।

५. वैधानिकता र जवाफदेहिताको सङ्कट (Legitimacy & Accountability Deficit)

- अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूका पदाधिकारीहरू नागरिकद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा निर्वाचित हुँदैनन्।
- यसले गर्दा यी संस्थाहरूमा लोकतान्त्रिक वैधता (Democratic Deficit) को कमी देखिन्छ र उनीहरू सर्वसाधारणप्रति प्रत्यक्ष जवाफदेही नभई केवल ठूला दाता राष्ट्रहरूप्रति उत्तरदायी हुने गरेको आरोप लाग्छ।

६. संरक्षणवाद र उग्र राष्ट्रवादको उदय (Rise of Protectionism & Nationalism)

- धेरै देशहरूमा 'पहिले आफ्नै राष्ट्र' भन्ने उग्र राष्ट्रवाद र संरक्षणवादी व्यापार नीतिको उदय भएको छ।
- यसले बहुपक्षीय व्यापार सम्झौताहरू, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू, र विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को नियमनकारी भूमिकालाई कमजोर बनाएको छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, विश्वव्यापी शासनका यी चुनौतीहरूले वर्तमान अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीमा संरचनात्मक सुधार (Institutional Reforms) को अपरिहार्यतालाई स्पष्ट पार्छन्।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सुरक्षा परिषद्को पुनर्रचना, IMF र विश्व बैंक जस्ता वित्तीय संस्थाहरूमा विकासशील देशहरूको प्रतिनिधित्व वृद्धि, र शक्ति राष्ट्रहरूले बहुपक्षीय नियमहरूको इमानदारीपूर्वक पालन गर्नु नै २१ औं शताब्दीमा विश्वव्यापी शासनलाई प्रभावकारी र न्यायपूर्ण बनाउने एक मात्र बाटो हो।

सङ्गठित अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद: एक विस्तृत अध्ययन

(Organized Crime and International Terrorism: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीको बहुध्रुवीय र विश्वव्यापीकृत (Globalized) दुनियाँमा सङ्गठित अपराध (Organized Crime) र अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद (International Terrorism) गैर-पारम्परिक सुरक्षा (Non-Traditional Security) का सबैभन्दा गम्भीर चुनौतीका रूपमा उदाएका छन्। भूमण्डलीकरण, खुला सीमाना, र आधुनिक सूचना प्रविधिको विकासले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र सञ्चारलाई जति सहज बनाएको छ, अपराधी र आतंकवादी समूहहरूका लागि सीमापार (Transnational) सञ्जाल विस्तार गर्न त्यति नै सहज वातावरण तयार पारिदिएको छ।

यी दुई अवधारणाहरू छुट्टाछुट्टै उद्देश्यका लागि जन्मिएका भए तापनि वर्तमान समयमा आर्थिक, प्राविधिक र कार्यगत स्तरमा यी एकापसमा गहिरो रूपमा जोडिएका छन्, जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिमा "अपराध-आतंकवाद साँठगाँठ" (Crime-Terror Nexus) भनिन्छ।

१. सङ्गठित अपराध (Organized Crime)

क) अवधारणा र परिभाषा:

सङ्गठित अपराध भन्नाले निश्चित संरचना, योजनाबद्ध रणनीति र पदानुक्रम (Hierarchy) भएका अपराधिक समूहहरूद्वारा आर्थिक नाफा हासिल गर्ने मुख्य उद्देश्यले गैरकानुनी रूपमा सञ्चालन गरिने अपराधहरूलाई बुझाउँछ।

ख) प्रमुख प्रकार र स्वरूपहरू:

- **लागूऔषध ओसारपसार (Drug Trafficking):** विश्वव्यापी रूपमा अवैध लागूऔषधको उत्पादन, तस्करी र बिक्री (उदा. हिरोइन, कोकिन, सेन्थेटिक ड्रग्स)।
- **मानव बेचबिखन तथा तस्करी (Human Trafficking & Smuggling):** महिला, बालबालिका तथा कामदारहरूको शोषण वा अवैध सीमापार स्थानान्तरण।
- **अवैध हतियारको कारोबार (Arms Trafficking):** साना तथा अत्याधुनिक हतियारहरूको अवैध बिक्री।
- **सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering):** अपराधबाट आर्जित अवैध धन ('Dirty Money') लाई बैंक, वित्तीय संस्था वा घरजग्गा कारोबारमार्फत वैधानिक धन ('Clean Money') मा परिणत गर्ने प्रक्रिया।
- **साइबर अपराध (Cybercrime):** डिजिटल नेटवर्कमार्फत वित्तीय ठगी, डाटा चोरी र र्यान्समवेयर (Ransomware) आक्रमण।

ग) मुख्य विशेषताहरू:

- मुख्य ध्येय आर्थिक लाभ र धन आर्जन गर्नु हो (राजनीतिक एजेन्डा हुँदैन)।
- हिंसाको प्रयोग वा हिंसाको धम्की दिएर काम गराइन्छ।
- राज्यका निकायहरू (प्रहरी, राजनीतिज्ञ, र नोकरशाही) लाई घुस दिएर वा प्रभावमा पारेर संरक्षण लिने प्रयास गरिन्छ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद (International Terrorism)

क) अवधारणा र परिभाषा:

अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद भन्नाले कुनै पनि व्यक्ति वा समूहद्वारा राजनीतिक, विचारधारात्मक (Ideological), वा धार्मिक उद्देश्य हासिल गर्नका लागि निर्दोष सर्वसाधारण, राज्यका प्रतीक वा पूर्वाधारहरूमाथि योजनाबद्ध रूपमा गराइने हिंसा, डर र त्रासको वातावरणलाई बुझाउँछ। जब यस्ता गतिविधिहरू बहुराष्ट्रिय स्तरमा फैलिन्छन्, त्यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद भनिन्छ।

ख) प्रमुख स्वरूप र रणनीतिहरू:

- **राजनीतिक/विचारधारात्मक आतंकवाद:** विशिष्ट राजनीतिक प्रणाली वा सत्ता ढाल्ने उद्देश्यले गरिने आक्रमण।
- **धार्मिक उग्रवाद (Religious Extremism):** धार्मिक कट्टरताका आधारमा अन्य समुदाय वा राष्ट्रविरुद्ध छेडिने हिंसा।

- **साइबर आतंकवाद (Cyber Terrorism):** राष्ट्रिय सुरक्षासँग जोडिएका संवेदनशील सफ्टवेयर वा पूर्वाधारहरूमाथि डिजिटल आक्रमण।
- **रणनीतिहरू:** आत्मघाती बम विस्फोट (Suicide Attacks), अपहरण (Kidnapping), महत्वपूर्ण पूर्वाधार विनाश, र सामाजिक सञ्जालमार्फत डर र त्रासको प्रचार।

ग) मुख्य विशेषताहरू:

- मुख्य ध्येय राजनीतिक वा विचारधारात्मक परिवर्तन र जनमानसमा त्रास पैदा गर्नु हो।
- अपराधीहरू आफ्ना विचार र मागहरूलाई सार्वजनिक रूपमा घोषणा गर्छन्।
- राज्यको विद्यमान व्यवस्था वा नीतिको विरोध गर्नु यसको केन्द्रविन्दु हुन्छ।

३. सङ्गठित अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवादबीचको तुलना (Comparison)

तुलनाको आधार	सङ्गठित अपराध (Organized Crime)	अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद (International Terrorism)
मुख्य उद्देश्य	आर्थिक लाभ र नाफा आर्जन गर्ने।	राजनीतिक, धार्मिक वा विचारधारात्मक परिवर्तन ल्याउने।
प्रचारप्रसार	गोपनीयता रोज्छन्; आफ्ना गतिविधि लुकाउन चाहन्छन्।	व्यापक प्रचारप्रसार चाहन्छन्; त्रास फैलाउन आक्रमणको जिम्मेवारी लिन्छन्।
हिंसाको प्रयोग	व्यवसाय र कारोबार सुरक्षित गर्न वा बाधा हटाउन मात्र।	जनमानसमा त्रास र राज्यमाथि दबाव सिर्जना गर्न मुख्य हतियारका रूपमा।
राज्यसँगको सम्बन्ध	राज्यका अधिकारीहरूलाई घुस दिएर/किनेर प्रणालीभित्रै काम गर्न चाहन्छन्।	राज्यको प्रणाली र सत्तालाई नै नष्ट वा परिवर्तन गर्न चाहन्छन्।

४. अपराध-आतंकवाद सौँठगौँठ (The Crime-Terror Nexus)

विगत केही दशकहरूमा सङ्गठित अपराध र आतंकवादी समूहहरूबीच अभूतपूर्व सहकार्य र एकीकरण देखिएको छ। यसका मुख्य आयामहरू निम्न हुन्:

1. **वित्तीय स्रोतको आदानप्रदान (Financial Alliance):** आतंकवादी समूहहरूलाई आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्न भारी रकम चाहिन्छ। उनीहरूले सङ्गठित अपराध (जस्तै: लागूऔषध तस्करी, फिरौतीका लागि अपहरण, र सुन तस्करी) मार्फत रकम जुटाउँछन्। (उदा. अफगानिस्तानमा तालिवानले अफीम खेती र तस्करीबाट रकम जुटाएको इतिहास)।

2. **हतियार र प्रविधिको आपूर्ति:** आतंकवादी समूहहरूले आधुनिक हतियार, नक्कली राहदानी (Passports), र अवैध सीमापार मार्गहरू प्राप्त गर्न सङ्गठित अपराधी सञ्जालको प्रयोग गर्छन्।
3. **सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering):** दुवै समूहले हुन्डी (Hawala) र क्रिप्टोकरेन्सी (Cryptocurrency) जस्ता गैर-बैंकिङ प्रणालीमार्फत अवैध धनको ओसारपसार गर्छन्।
4. **सङ्गठनात्मक रूपान्तरण (Hybrid Threat):** कतिपय अवस्थामा आपराधिक गिरोहहरू राजनीतिक/धार्मिक रूपमा उग्रवादी बन्छन् भने आतंकवादी समूहहरू विशुद्ध व्यापारिक/आपराधिक गिरोहमा परिणत हुन्छन्।

५. विश्वव्यापी शासन र सुरक्षामा यसका प्रभावहरू (Impacts)

- **राज्यको सार्वभौमसत्तामा चुनौती:** कमजोर शासन व्यवस्था भएका देशहरू (Weak/Failed States) मा यस्ता समूहहरूले 'समानान्तर सरकार' चलाउने र शान्ति-सुरक्षा खलबल्याउने गर्छन्।
- **आर्थिक क्षति र कालो अर्थतन्त्र:** सम्पत्ति शुद्धीकरण र कर छलिका कारण औपचारिक अर्थतन्त्र कमजोर भई कालो अर्थतन्त्र (Shadow Economy) हावी हुन्छ।
- **मानव अधिकारको हनन:** मानव बेचबिखन, जबरजस्ती श्रम, र निर्दोष नागरिकहरूको हत्याले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुन्छ।
- **साइबर सुरक्षामा खतरा:** सरकारी डाटाबेस, वित्तीय प्रणाली र विद्युत् ग्रिड जस्ता संवेदनशील पूर्वाधारहरूमाथि आक्रमणको जोखिम रहन्छ।

६. नियन्त्रणका उपायहरू र अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू (Countermeasures)

यस विश्वव्यापी चुनौतीसँग लड्न बहुपक्षीय र एकीकृत रणनीतिको अपरिहार्यता छ:

- **FATF को भूमिका (Financial Action Task Force):** सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतंकवादमा हुने वित्तीय लगानी (Terror Financing) रोकन FATF ले विश्वव्यापी मापदण्डहरू लागू गर्दछ।
- **संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिहरू:**
 - UNTOC (सङ्गठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि)।
 - UNODC (लागूऔषध तथा अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय कार्यालय)।
- **इन्टरपोल र सूचना आदानप्रदान:** इन्टरपोल (INTERPOL) र क्षेत्रीय गुप्तचर निकायहरूबीच सीमापार सूचना र गुप्तचर (Intelligence) को वास्तविक समयमा (Real-time) आदानप्रदान गर्ने।
- **आन्तरिक कानून र नियमन:** हुन्डी र क्रिप्टोकरेन्सी जस्ता गैर-बैंकिङ प्रणालीहरूमाथि कडा निगरानी राख्ने र सीमा सुरक्षालाई प्रविधिमैत्री (Automated/Digital) बनाउने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, सङ्गठित अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवाद कुनै एउटा राष्ट्रको सीमाभित्र मात्र सीमित नभई सम्पूर्ण मानव सभ्यता र विश्वव्यापी शासनका लागि साझा खतरा हुन्। आर्थिक लाभ र राजनीतिक उग्रवादको यो घातक साँठगाँठलाई तोड्न केवल सैन्य वा प्रहरी बल मात्र पर्याप्त हुँदैन।

यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कानुनी सहकार्य सुदृढ गर्ने, आतंकवादको वित्तीय स्रोत (Terror Financing) ठप्प पार्ने, साइबर सुरक्षा प्रणाली सुदृढ बनाउने, र कमजोर राष्ट्रहरूमा सुशासन कायम गर्नु नै २१ औं शताब्दीको सुरक्षा रणनीति हुनुपर्छ।

साइबर अपराध: एक विस्तृत अध्ययन

(Cybercrime: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीमा प्रविधि र इन्टरनेटको विकासले मानव जीवनलाई अत्यन्तै सहज, द्रुत र अन्तरसम्बन्धित बनाएको छ। तर, सूचना प्रविधिमा भएको यो तीव्र क्रान्तिसँगै एउटा नयाँ र जटिल सुरक्षा चुनौतीका रूपमा साइबर अपराध (Cybercrime) उब्जिएको छ।

सामान्य अर्थमा, कम्प्युटर, मोबाइल, डिजिटल उपकरण वा इन्टरनेट सञ्जाल (Network) लाई हतियार वा निशाना (Target) बनाएर गरिने सम्पूर्ण गैरकानुनी र आपराधिक क्रियाकलापहरूलाई साइबर अपराध भनिन्छ। यो पारम्परिक अपराधभन्दा फरक छ, किनकि यसमा अपराधी र पीडित भौतिक रूपमा एउटै ठाउँमा हुनु पर्दैन; संसारको कुनै पनि कुनामा बसेर इन्टरनेटको माध्यमबाट अपराध गर्न सकिन्छ।

१. साइबर अपराधका मुख्य प्रकारहरू (Major Types of Cybercrime)

साइबर अपराधलाई यसको प्रकृति र उद्देश्यका आधारमा विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ:

- **ह्याकिङ (Hacking):** कसैको अनुमतिविना उसको कम्प्युटर, वेबसाइट वा नेटवर्कभित्र अनधिकृत रूपमा प्रवेश गरी डाटा चोरी गर्ने वा प्रणाली नष्ट गर्ने कार्य।
- **फिसिङ (Phishing):** नक्कली ईमेल, मेसेज वा बैंकको जस्तै देखिने नक्कली वेबसाइट बनाएर प्रयोगकर्ताको गोप्य पासवर्ड, पिन नम्बर वा क्रेडिट कार्ड विवरण चोर्ने प्रक्रिया।
- **र्यान्समवेयर आक्रमण (Ransomware Attack):** यो एक प्रकारको घातक मालवेयर (Malware) हो, जसले संस्था वा व्यक्तिको महत्वपूर्ण डाटा लक/इन्क्रिप्ट गरिदिन्छ र उक्त डाटा खोल्नका लागि फिरौती (Ransom) बापत रकम (प्रायः क्रिप्टोक्यरेन्सी) माग गर्दछ।
- **साइबर बुलिङ र ब्ल्याकमेलिङ (Cyberbullying & Blackmailing):** सामाजिक सञ्जाल (फेसबुक, इन्स्टाग्राम, टिकटक आदि) मार्फत कसैलाई जिस्क्याउने, धम्क्याउने, चरित्र हत्या गर्ने वा निजी फोटो/भिडियो सार्वजनिक गरिदिने धम्की दिएर रकम वा अन्य फाइदा उठाउने कार्य।
- **वित्तीय तथा डिजिटल ठगी (Financial/Digital Fraud):** ई-सेवा, खल्ती, मोबाइल बैंकिङ वा अनलाइन शपिङका नाममा नक्कली ओटीपी (OTP) मागेर वा लटरी परेको प्रलोभन देखाएर सर्वसाधारणको रकम लुट्ने अपराध।
- **पहिचान चोरी (Identity Theft):** कसैको व्यक्तिगत विवरण, नागरिकता वा फोटो प्रयोग गरेर नक्कली सामाजिक सञ्जाल खाता वा कागजात बनाई गलत प्रयोग गर्ने कार्य।

२. साइबर अपराधका कारणहरू (Causes of Cybercrime)

1. **प्राविधिक साक्षरताको कमी:** इन्टरनेट र सामाजिक सञ्जाल प्रयोगकर्ताहरूको सङ्ख्या तीव्र रूपमा बढे पनि साइबर सुरक्षा (Cyber Hygiene) र गोपनीयतासम्बन्धी चेतनाको अभाव हुनु।

2. **अपराधीको पहिचान लुक्नु (Anonymity):** इन्टरनेटमा भीपीएन (VPN), डार्क वेब (Dark Web) र क्रिप्टोकरेन्सी जस्ता प्रविधिको प्रयोग गरी अपराधीहरूले आफ्नो पहिचान र लोकेसन सजिलै लुकाउन सक्नु।
3. **कमजोर कानुनी ढाँचा र कार्यान्वयन:** प्रविधिको विकासको तुलनामा साइबर कानूनहरू सुस्त गतिमा बन्नु र सीमापार (Transnational) अपराधमा क्षेत्राधिकारको समस्या हुनु।
4. **सजिलो र सुरक्षित आम्दानीको माध्यम:** भौतिक अपराधको तुलनामा पक्राउ पर्ने जोखिम कम हुने र छोटो समयमा धेरै रकम हात पार्न सकिने भएकाले अपराधिक मनोवृत्ति भएका व्यक्तिहरू यससतर्फ आकर्षित हुनु।

३. साइबर अपराधका प्रभावहरू (Impacts of Cybercrime)

- **व्यक्तिगत जीवनमा प्रभाव:** मानसिक तनाव, चरित्र हत्या, आर्थिक क्षति र कतिपय अवस्थामा पीडितहरू आत्महत्यासम्मको स्थितिमा पुग्नु।
- **व्यापारिक तथा वित्तीय क्षति:** बैंक तथा बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको प्रणाली ह्याक हुँदा अबौं रूपैयाँको नोक्सानी हुनुका साथै ग्राहकको व्यक्तिगत डाटा बाहिरिनु।
- **राष्ट्रिय सुरक्षामा खतरा:** सरकारी डाटाबेस, विद्युत् ग्रिड, हवाई यातायात र सैन्य सञ्चार प्रणालीमाथि साइबर आक्रमण (Cyber Warfare) भई राष्ट्रिय सुरक्षा नै सङ्कटमा पर्नु।

४. नेपालमा साइबर अपराधको स्थिति र कानुनी व्यवस्था (Status in Nepal)

नेपालमा इन्टरनेट र डिजिटल भुक्तानीको पहुँच विस्तार भएसँगै साइबर अपराधका घटनाहरू दिनप्रतिदिन बढ्दो क्रममा छन्।

- **प्रमुख कानून:** नेपालमा साइबर अपराधलाई नियमन र सजाय गर्नका लागि विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ (Electronic Transactions Act, 2063) मुख्य कानूनका रूपमा रहेको छ।
- **कार्यान्वयन निकाय:** साइबर अपराधसम्बन्धी मुद्दाहरूको अनुसन्धान र कानुनी कारबाहीका लागि नेपाल प्रहरीअन्तर्गत साइबर ब्युरो (Cyber Bureau) क्रियाशील रहेको छ।
- **चुनौती:** पुरानो कानून (२०६३ को ऐन) मुख्यतः विद्युतीय व्यापारका लागि बनेको थियो) हुनु, प्रविधियुक्त तालिमप्राप्त जनशक्तिको कमी हुनु र डिजिटल प्रमाण (Digital Evidence) सङ्कलनमा जटिलता हुनु नेपालका मुख्य चुनौती हुन्।

५. नियन्त्रण तथा सुरक्षाका उपायहरू (Preventive Measures)

साइबर अपराधबाट बच्नका लागि व्यक्तिगत, संस्थागत र सरकारी स्तरबाट एकीकृत प्रयास आवश्यक छ:

क) व्यक्तिगत स्तरमा (Individual Level):

- **मजबुत पासवर्ड:** आफ्ना सामाजिक सञ्जाल र बैंकिङ एकाउन्टमा अंक, अक्षर र प्रतीकहरू मिसाएर अष्टधारो पासवर्ड राख्ने र समय-समयमा फेर्ने।
- **दुई-चरणीय प्रमाणीकरण (2-Factor Authentication - 2FA):** सबै महत्वपूर्ण एकाउन्टहरूमा २-एफए अनिवार्य रूपमा अन (ON) गर्ने।

- अपरिचित लिङ्क नखोलने: ईमेल वा म्यासेजमा आउने शङ्कास्पद लिङ्क, लटरीका विज्ञापन वा नक्कली अफरहरूमा क्लिक नगर्ने।
- ओटीपी र पिन सेयर नगर्ने: बैंक वा कुनै पनि निकायले फोन गरेर ओटीपी (OTP) माग्दैन, त्यसैले कसैलाई पनि आफ्ना गोप्य विवरण नदिने।

ख) सरकारी तथा संस्थागत स्तरमा (Government & Institutional Level):

- कडा र अद्यावधिक कानून: समयसापेक्ष परिमार्जित साइबर कानून (सम्बन्धित ऐनहरू) निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने।
- अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य: साइबर अपराध सीमापार हुने भएकाले अन्य देशका अनुसन्धान निकाय र इन्टरपोलसँग बलियो सूचना आदानप्रदान गर्ने।
- सचेतना अभियान: विद्यालय, कलेज र सञ्चारमाध्यममार्फत डिजिटल साक्षरता र साइबर सुरक्षाबारे व्यापक जनचेतना फैलाउने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, सूचना प्रविधिको युगमा साइबर अपराध मानव समाजका लागि एउटा अपरिहार्य तर गम्भीर उपशोखिम (Side-effect) हो। प्रविधिलाई पूर्ण रूपमा त्याग्न असम्भव भएकाले यसको सुरक्षित र मर्यादित प्रयोग गर्नु नै आजको आवश्यकता हो।

"सजगता नै साइबर सुरक्षाको पहिलो ढाल हो।" व्यक्तिगत सतर्कता, अत्याधुनिक प्रविधियुक्त सुरक्षा प्रणाली र कडा कानुनी सजायको व्यवस्थापनबाट मात्र साइबर अपराधलाई न्यूनीकरण गरी सुरक्षित डिजिटल समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ।

सरुवा रोगहरू: एक विस्तृत अध्ययन

(Communicable Diseases: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

मानव स्वास्थ्यका विविध आयामहरूमध्ये **सरुवा रोग (Communicable / Infectious Diseases)** एक प्रमुख जनस्वास्थ्य चुनौतीका रूपमा रहेको छ। सरुवा रोग भन्नाले सूक्ष्मजीवहरू (जस्तै: ब्याक्टेरिया (Bacteria), भाइरस (Virus), दुसी (Fungi), वा परजीवी (Parasite)—का कारण एउटा सङ्क्रमित व्यक्ति, पशु, वा वातावरणबाट अर्को स्वस्थ व्यक्तिमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सर्ने रोगहरूलाई बुझाउँछ।

भूमण्डलीकरण, शहरीकरण, जलवायु परिवर्तन, र जनघनत्वका कारण २१ औं शताब्दीमा पनि नयाँ-नयाँ महामारीका रूपमा सरुवा रोगहरूले विश्वव्यापी स्वास्थ्य सुरक्षामा गम्भीर असर पारिरहेका छन्।

१. रोग सर्ने माध्यमहरू (Modes of Transmission)

सरुवा रोगहरू मुख्यतया दुई तरिकाले सर्छन्:

क) प्रत्यक्ष माध्यम (Direct Transmission):

- **प्रत्यक्ष सम्पर्क (Direct Contact):** सङ्क्रमित व्यक्तिको छाला, रगत, वा शरीरको तरल पदार्थसँग सीधा सम्पर्क हुँदा (उदा. यौन सम्पर्क, चुम्बन, वा घाउमा छुँदा)।

- थुकका थोपा (Droplet Spread): सङ्क्रमित व्यक्तिले खोकदा, हच्छिउँ गर्दा, वा बोलदा हावामा निस्कने मसिना थोपाहरू (Droplets) मार्फत (उदा. इन्फ्लुएन्जा, कोभिड-१९)।

ख) अप्रत्यक्ष माध्यम (Indirect Transmission):

- हावाबाट (Airborne): सूक्ष्मजीवहरू हावामा लामो समयसम्म तैरिएर टाढासम्म फैलिनु (उदा. क्षयरोग/TB)।
- दूषित वस्तु/खाना/पानी (Vehicle-borne): दूषित खाना, पानी, वा फोहोर भाँडाकुँडाको प्रयोगबाट (उदा. हैजा, टाइफाइड)।
- किट/वाहकबाट (Vector-borne): लामखुट्टे, जुम्रा, वा उपियाँ जस्ता किटहरूले टोकदा (उदा. डेङ्गु, औलो/मलेरिया)।

२. प्रमुख सरुवा रोगहरू र तिनका कारकहरू (Major Diseases & Agents)

रोगको नाम	कारक सूक्ष्मजीव	मुख्य लक्षणहरू	सर्ने मुख्य माध्यम
क्षयरोग (Tuberculosis - TB)	ब्याक्टेरिया (Mycobacterium tuberculosis)	लगातार खोकी लाग्नु, छाती दुख्नु, बेलुका पख ज्वरो आउनु, तौल घट्नु	हावा/थुकका थोपा
डेङ्गु (Dengue)	भाइरस (Dengue Virus)	उच्च ज्वरो, आँखाको पछाडि दुख्नु, हाड-जोर्नी दुख्नु, डाबर आउनु	एडिज (Aedes) लामखुट्टेको टोकाइ
हैजा (Cholera)	ब्याक्टेरिया (Vibrio cholerae)	कडा पखाला (चामलको धमिलो पानी जस्तो), वान्ता हुनु, जलवियोजन (Dehydration)	दूषित खाना र पानी
एचआईभी/एड्स (HIV/AIDS)	भाइरस (Human Immunodeficiency Virus)	रोगप्रतिरोधात्मक क्षमता कम हुनु, निरन्तर सङ्क्रमण हुनु	असुरक्षित यौन सम्पर्क, सङ्क्रमित रगत/सुई
कोभिड-१९ / इन्फ्लुएन्जा	भाइरस (SARS-CoV-2 / Influenza Virus)	ज्वरो, खोकी, सास फेर्न गाह्रो हुनु, गन्ध वा स्वाद हराउनु	थुकका थोपा र हावा

३. सरुवा रोगका कारणहरू र जोखिमका तत्वहरू (Risk Factors)

1. **अस्वस्थकर जीवनशैली र सरसफाइको कमी:** व्यक्तिगत सरसफाइमा ध्यान नदिनु, सफा खानेपानीको पहुँच नहुनु, र खुला स्थानमा दिसा-पिसाब गर्नु।
2. **जलवायु परिवर्तन र वातावरणीय ह्रास:** तापक्रम वृद्धिले लामखुट्टे तथा अन्य वाहक (Vectors) को प्रजनन दर बढाउनु।
3. **अनियन्त्रित शहरीकरण र जनघनत्व:** मानिसहरूको बाक्लो उपस्थिति र अव्यवस्थित बसोबासले गर्दा रोग तीव्र रूपमा फैलिनु।
4. **एन्टिबायोटिकको अत्यधिक प्रयोग:** औषधिको गलत प्रयोगले गर्दा ब्याक्टेरियाहरू एन्टिबायोटिक-प्रतिरोधी (Antimicrobial Resistance - AMR) बन्नु।

४. सरुवा रोगका प्रभावहरू (Impacts)

- **जनस्वास्थ्य र मानवीय क्षति:** उच्च मृत्युदर र अकालमा ज्यान जाने जोखिम।
- **आर्थिक बोझ:** उपचारमा ठूलो खर्च हुनुका साथै बिरामी पर्दा उत्पादकत्व घट्नु र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा मन्दी आउनु (उदा. कोभिड-१९ महामारीको समयमा)।
- **स्वास्थ्य प्रणालीमा दबाव:** अस्पतालका शय्या र जनशक्तिको अभाव भई सम्पूर्ण स्वास्थ्य प्रणाली नै ठप्प हुनु।

५. रोकथाम तथा नियन्त्रणका उपायहरू (Prevention & Control)

सरुवा रोगहरूबाट बच्न तीन तहका रोकथाम रणनीतिहरू अपनाइन्छ:

क) प्राथमिक रोकथाम (Primary Prevention):

- **खोप (Vaccination/Immunization):** दादुरा, पोलियो, क्षयरोग, र कोभिड-१९ जस्ता रोगहरूविरुद्ध खोप लगाउने।
- **व्यक्तिगत सरसफाइ (Personal Hygiene):** साबुनपानीले नियमित हात धुने, मास्कको प्रयोग गर्ने, र खोकदा वा हचिछुउँ गर्दा नाक-मुख ढाक्ने।
- **सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइ:** उबालेको वा विशोधन गरिएको पानी मात्र पिउने र खानेकुरा राम्ररी पकाएर खाने।
- **किट नियन्त्रण (Vector Control):** घरवरिपरि पानी जम्न नदिने, झुलको प्रयोग गर्ने, र कीटनाशक औषधि छर्कने।

ख) द्वितीयक रोकथाम (Secondary Prevention):

- **शीघ्र पहिचान र उपचार:** लक्षण देखिनासाथ परीक्षण गराउने र चिकित्सकको सल्लाह अनुसार पूरा मात्रा औषधि सेवन गर्ने।
- **सङ्गोर्ष र अलगीकरण (Quarantine & Isolation):** सङ्क्रमित व्यक्तिलाई अन्य मानिसहरूबाट अलग राखेर रोग फैलिन नदिने।

ग) तृतीयक रोकथाम (Tertiary Prevention):

- **पुनर्स्थापना (Rehabilitation):** जटिल मोडमा पुगेका बिरामीहरूलाई जटिलताबाट बचाउन र सामान्य जीवनमा फर्काउन सहयोग गर्ने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, सरुवा रोगहरू केवल व्यक्तिगत स्वास्थ्यको विषय मात्र नभई राष्ट्रिय सुरक्षा र सामाजिक-आर्थिक विकाससँग प्रत्यक्ष जोडिएका हुन्छन्।

"उपचारभन्दा रोकथाम नै उत्तम उपाय हो" भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै शुद्ध खानेपानी, जनचेतना, सशक्त खोप अभियान, र बलियो जनस्वास्थ्य पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिनु नै सरुवा रोग नियन्त्रणको प्रभावकारी बाटो हो।

यहाँ सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) सम्बन्धी नोटहरू कुनै पनि चित्र, रेखाचित्र वा डायग्रामविना पूर्ण रूपमा पाठ्य (Text) ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छः

सम्पत्ति शुद्धीकरण: एक विस्तृत अध्ययन

(Money Laundering: Detailed Essay Notes)

परिचय (Introduction)

२१ औं शताब्दीको वित्तीय प्रणालीमा सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) एक गम्भीर र जटिल वित्तीय अपराधका रूपमा उदाएको छ। सामान्य अर्थमा, गैरकानुनी वा आपराधिक क्रियाकलापबाट आर्जन गरिएको अवैध धन ('Dirty Money') लाई कानुनबमोजिम वैध र स्वच्छ धन ('Clean Money') मा परिणत गर्ने गैरकानुनी प्रक्रिया नै सम्पत्ति शुद्धीकरण हो।

यस प्रक्रियामा अपराधीहरूले आफ्नो कालो धनको वास्तविक स्रोत, उत्पत्ति, र स्वामित्व लुकाउन वा ढाकछोप गर्न विभिन्न वित्तीय र गैर-वित्तीय प्रणालीको प्रयोग गर्दछन्, ताकि उक्त धनलाई भविष्यमा कुनै पनि शङ्काविना वैधानिक रूपमा प्रयोग गर्न सकियोस्।

१. सम्पत्ति शुद्धीकरणका मुख्य तीन चरणहरू (Three Stages of Money Laundering)

सम्पत्ति शुद्धीकरण सामान्यतया तीनवटा क्रमिक चरणहरूमा सम्पन्न हुन्छः

पहिलो चरण: प्लेसमेन्ट (Placement - अवैध धनको प्रवेश)

यो पहिलो र सबैभन्दा जोखिमपूर्ण चरण हो, जहाँ अपराध (जस्तै: लागूऔषध तस्करी, भ्रष्टाचार, अपहरण) बाट आर्जित नगद रकमलाई औपचारिक वित्तीय प्रणाली (बैंक, वित्तीय संस्था, वा क्यासिनो) भित्र छिराइन्छ। यसका लागि स-साना रकमका रूपमा धेरै खाताहरूमा जम्मा गर्ने (Smurfing) वा हुन्डीको प्रयोग गर्ने गरिन्छ।

दोस्रो चरण: लेयरिङ (Layering - स्रोत लुकाउने वा जटिल बनाउने)

यो दोस्रो चरणमा रकमको वास्तविक स्रोत र उत्पत्ति लुकाउनका लागि असङ्ख्य वित्तीय कारोबारहरूको 'जटिल जालो' सिर्जना गरिन्छ। यसमा एक बैंकबाट अर्को बैंकमा वा एक देशबाट अर्को देशमा रकम ट्रान्सफर गर्ने, शेयर-पत्र खरिद गर्ने, वा कागजी कम्पनीहरू (Shell Companies) मार्फत रकम घुमाउने गरिन्छ।

तेस्रो चरण: इन्टिग्रेसन (Integration - वैध धनका रूपमा एकीकरण)

यो अन्तिम चरणमा शुद्ध पारिएको धन औपचारिक अर्थतन्त्रमा पूर्ण रूपमा वैध सम्पत्तिको रूपमा प्रवेश गर्छ। अपराधीहरूले यस रकमलाई घरजग्गा (Real Estate), विलासी गाडी, शेयर बजार, वा वैधानिक व्यापार-व्यवसायमा लगानी गरी सामान्य नागरिकसरह निर्धक्का प्रयोग गर्छन्।

२. कालो धन आर्जनका मुख्य स्रोतहरू (Predicate Offences)

सम्पत्ति शुद्धीकरण हुनुभन्दा अघि गैरकानुनी रूपमा धन आर्जन गरिने प्रमुख 'सम्बद्ध कसुरहरू' (Predicate Offences) निम्न हुन्:

- भ्रष्टाचार र घुसखोरी (Corruption & Bribery)
- लागूऔषध तथा हतियारको अवैध ओसारपसार (Drug & Arms Trafficking)
- मानव बेचबिखन तथा तस्करी (Human Trafficking)
- वित्तीय ठगी, बैंकिङ कसुर, र साइबर अपराध (Financial & Cyber Fraud)
- कर छल छली (Tax Evasion)
- वन्यजन्तु तथा बहुमूल्य धातुको अवैध व्यापार (Wildlife & Precious Metal Smuggling)

३. सम्पत्ति शुद्धीकरणका प्रभाव र नकारात्मक असरहरू (Impacts)

सम्पत्ति शुद्धीकरणले कुनै पनि देशको आर्थिक, सामाजिक, र राजनीतिक स्थिरतामा गम्भीर असर पार्छ:

- अर्थतन्त्रमा विकृति र मूल्यवृद्धि: घरजग्गा र शेयर बजारमा कालो धनको अत्यधिक प्रवेशले कृत्रिम मूल्यवृद्धि (Inflation) सिर्जना गर्छ, जसले गर्दा सर्वसाधारणको पहुँच बाहिर मूल्य पुग्छ।
- वित्तीय प्रणालीप्रतिको विश्वासमा कमी: बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू कालो धन ओसारपसारको माध्यम बनेमा तिनको साख र विश्वसनीयता अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै गुम्छ।
- अन्तर्राष्ट्रिय ग्रे-लिस्ट वा ब्ल्याक-लिस्टको जोखिम: कडा कानून र नियन्त्रण नभएका देशहरूलाई FATF (Financial Action Task Force) ले 'ग्रे-लिस्ट' (Grey List) वा 'ब्ल्याक-लिस्ट' (Black List) मा राख्छ, जसले गर्दा वैदेशिक लगानी (FDI), आयात-निर्यात, र अन्तर्राष्ट्रिय बैंकिङ कारोबारमा प्रतिबन्ध वा जटिलता थपिन्छ।
- अपराध र आतंकवादमा वृद्धि: सम्पत्ति शुद्धीकरणले अपराधी र आतंकवादी समूहहरूलाई आर्थिक रूपमा बलियो बनाई उनीहरूको गतिविधि निरन्तर चलाउन मद्दत गर्छ (Terror Financing)।
- राजस्व घाटा: कर छल छली र कालो अर्थतन्त्र (Shadow Economy) हावी हुँदा राज्यले प्राप्त गर्ने वैध राजस्वमा भारी गिरावट आउँछ।

४. नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको स्थिति र कानुनी व्यवस्था (Status in Nepal)

नेपालमा हुन्डी कारोबार, घरजग्गाको वास्तविक मूल्य लुकाउने प्रवृत्ति, र गैरकानुनी धनको जोखिमका कारण सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण (AML - Anti-Money Laundering) एउटा प्राथमिकताको विषय हो।

- मुख्य कानून: नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४ मुख्य कानुनी ढाँचाका रूपमा लागू रहेको छ (जसलाई समय-समयमा परिमार्जन गरिएको छ)।
- अनुसन्धान निकाय: सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग (Department of Money Laundering Investigation - DoMLI) ले यससम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान गर्दछ।
- वित्तीय जानकारी इकाई (Financial Information Unit - FIU): नेपाल राष्ट्र बैंकअन्तर्गत रहेको एफआईयु (FIU) ले शङ्कास्पद कारोबार (Suspicious Transaction Reporting - STR) र सीमाभन्दा बढीको नगद कारोबार (Threshold Transaction Reporting - TTR) को अनुगमन र विश्लेषण गर्दछ।
- विद्यमान चुनौतीहरू: कडा कानुनी संरचना हुँदाहुँदै पनि कार्यान्वयनमा सुस्तता, हुन्डी र क्रिप्टोकरेन्सी जस्ता गैर-बैंकिङ प्रणालीको प्रयोग, र नियामक निकायहरूबीचको कमजोर समन्वय नेपालका मुख्य चुनौती हुन्।

५. नियन्त्रणका उपायहरू र अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू (Preventive Measures)

सम्पत्ति शुद्धीकरण नियन्त्रण गर्नका लागि अपनाउनुपर्ने प्रमुख उपायहरू:

- **FATF का मापदण्डहरूको पालना:** FATF ले तोकेका ४० वटा सिफारिसहरू (40 Recommendations) लाई पूर्ण रूपमा राष्ट्रिय कानून र नीतिहरूमा रूपान्तरण गर्ने।
- **ग्राहक पहिचान (KYC - Know Your Customer):** बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना ग्राहकको वास्तविक पहिचान, पेशा, र आम्दानीको स्रोतको कडा जाँचबुझ गर्ने।
- **सम्पत्ति र आम्दानीको पारदर्शी अभिलेख:** सार्वजनिक पदधारण गरेका व्यक्तिहरूको सम्पत्ति विवरण नियमित अद्यावधिक गर्ने र कर प्रणालीलाई प्रविधिमैत्री एवं कडा बनाउने।
- **गैर-बैंकिङ प्रणालीमा निगरानी:** हुन्डी, क्रिप्टोकरेन्सी, घरजग्गा कारोबार, र सुनचाँदी व्यवसायलाई पूर्ण रूपमा औपचारिक र पारदर्शी नियमनभित्र ल्याउने।
- **अन्तर्राष्ट्रिय कूटनीतिक र कानुनी सहकार्य:** सीमापार हुने सम्पत्ति शुद्धीकरण रोक्न अन्य देशका गुप्तचर निकाय र इन्टरपोलसँग वास्तविक समय (Real-time) मा सूचना आदानप्रदान गर्ने।

निष्कर्ष (Conclusion)

निष्कर्षमा, सम्पत्ति शुद्धीकरण केवल एउटा वित्तीय अपराध मात्र नभई यो देशको राष्ट्रिय सुरक्षा, आर्थिक स्थायित्व, र सुशासनका लागि ठूलो खतरा हो। यसले अपराधलाई आर्थिक प्रोत्साहन दिने भएकाले यसको उन्मूलनविना स्वच्छ र पारदर्शी अर्थतन्त्रको कल्पना गर्न सकिँदैन।

तसर्थ, प्रभावकारी कानूनको कार्यान्वयन, वित्तीय संस्थाहरूको कडा निगरानी, प्रविधिको प्रयोग, र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँगको बलियो सहकार्यमार्फत सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई शून्य सहनशीलता (Zero Tolerance) को नीति लिई नियन्त्रण गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो।